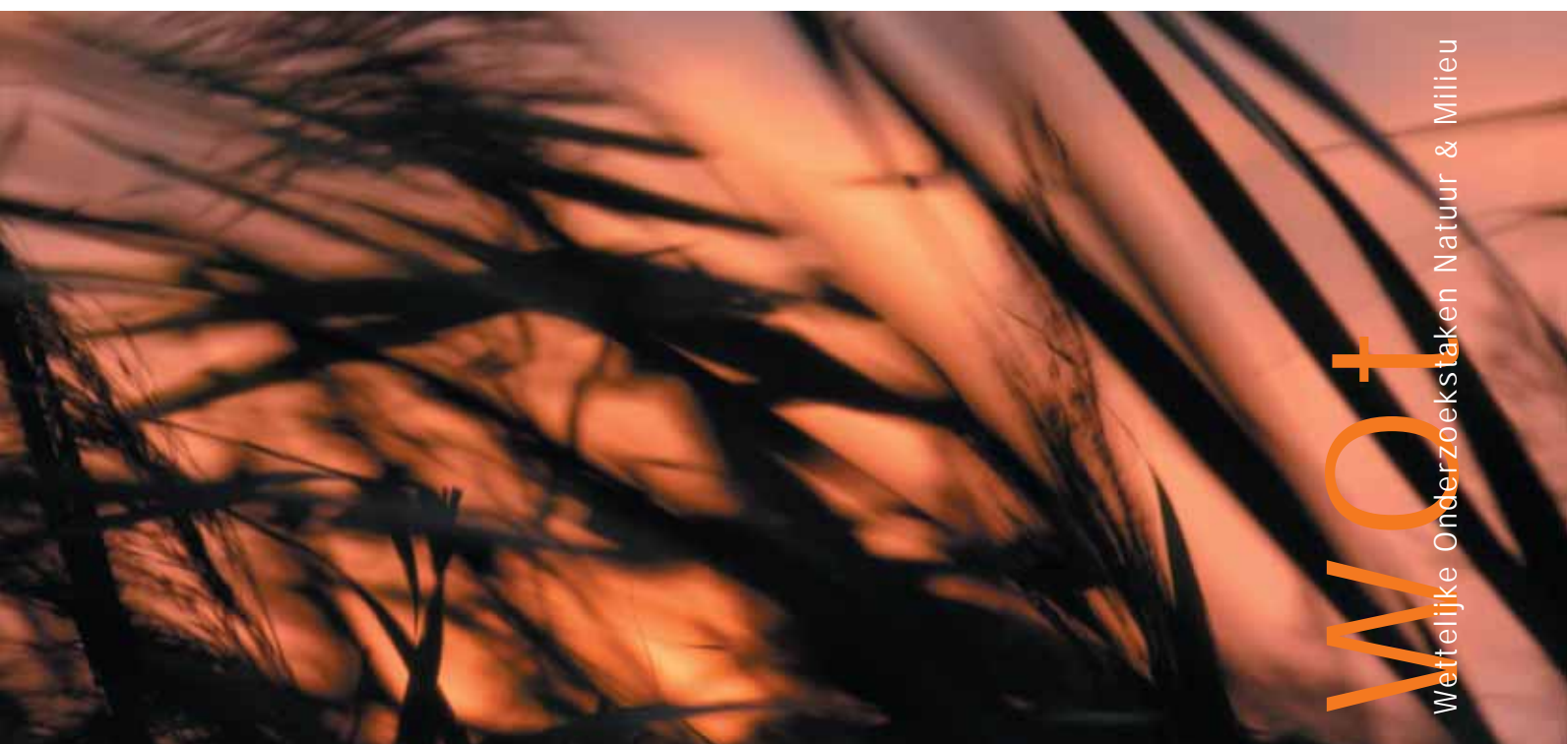

Kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen

H. Korevaar
W.J.H. Meulenkamp
H.J. Agricola
R.H.E.M. Geerts
B.F. Schaap
J.W.H. van der Kolk

r a p p o r t e n

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGEN UR

For quality of life

Kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen

Dit rapport is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'Rapporten' bevat onderzoeksresultaten van uitvoerende organisaties die voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu opdrachten hebben uitgevoerd.

WOT-rapport 76 is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) en de WOT Natuur & Milieu aan Alterra en Plant Research International, beide onderdeel van Wageningen UR. Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals de Milieubalans, (thematische) verkenningen en quick scans.

Kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen

H. Korevaar

W.J.H. Meulenkamp

H.J. Agricola

R.H.E.M. Geerts

B.F. Schaap

J.W.H. van der Kolk

Rapport 76

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, augustus 2008

Referaat

Korevaar, H., W.J.H. Meulenkamp, H.J. Agricola, R.H.E.M. Geerts, B.F. Schaap & J.W.H. van der Kolk, 2008. *Kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 76. 92 blz. 14 fig.; 13 tab.; 40 ref.; 3 bijl.

De kwaliteit van het landelijk gebied en hoe die voor de toekomst kan worden gegarandeerd, is onderzocht voor drie Nationale Landschappen (Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta). De gevolgen van autonome ontwikkelingen, beleidsdoelstellingen en ruimtelijke planning zijn verkend en gecombineerd met visies van stakeholders. De ontwikkelingen in de gebieden zijn aan de hand van een set indicatoren gekwantificeerd. Het begrip kernkwaliteiten uit de 'Nota Ruimte' vormt in principe een goed uitgangspunt voor bescherming van de kwaliteit van de Nationale Landschappen. Echter, deze kernkwaliteiten zijn vooral toegesneden op het landschap. De ruimtelijke kwaliteiten moeten breder geformuleerd worden. Een integrale afweging is nodig voor alle functies die het gebied vervult op het vlak van 'people, planet en profit' aspecten. Provincies en /of lokale overheden zullen verantwoordelijkheid op zich moeten nemen om beleid op maat te maken voor een duurzame ontwikkeling van de kwaliteit van het landelijk gebied in Nationale Landschappen.

Trefwoorden: Nationale Landschappen, landelijk gebied, landschapskwaliteit, duurzaamheidsverkenning, indicatoren, gebiedsontwikkeling, Achterhoek, Groene Woud, IJsseldelta

Abstract

Korevaar, H., W.J.H. Meulenkamp, H.J. Agricola, R.H.E.M. Geerts, B.F. Schaap & J.W.H. van der Kolk, 2008. *Rural area quality in three Dutch 'National Landscapes'*. Wageningen, Netherlands Environmental Assessment Agency, WOt Report No. 76 92 pp. 14 Figs.; 13 Tables; 40 Refs.; 3 Appendices.

The project assessed the current rural area quality in three Dutch 'National Landscapes', called Oost-Achterhoek, Groene Woud and IJsseldelta, and examined ways to safeguard this quality for the future. It explored the consequences of autonomous developments, policy goals and spatial planning projects, and combined the findings with stakeholders' views. The developments in the three areas were quantified using a set of indicators. In principle, the concept of core qualities, which is used in the National Spatial Strategy policy memorandum, is a useful starting point for efforts to protect the quality of National Landscapes. However, these core qualities mainly focus on landscape qualities, and there is a need for a more comprehensive definition of spatial qualities. This should involve an integrated appraisal of all functions that a region has in terms of aspects of 'People, Planet & Profit'. Provincial and/or local authorities will need to take the initiative to develop tailored policies for a sustainable development of the rural area quality in the National Landscapes.

Key words: National Landscapes, rural areas, landscape quality, sustainability outlook, indicators, regional development, Achterhoek, Groene Woud, IJsseldelta

ISSN 1871-028X

©2008 Alterra – Wageningen UR

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 07 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

Plant Research International – Wageningen UR

Postbus 16, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 70 00; fax: (0317) 41 80 94; e-mail: info.plant@wur.nl

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – Wageningen UR

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl

De reeks WOt-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat. Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

In opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP)¹ heeft Wageningen UR onderzoek gedaan naar de ruimtelijke kwaliteit in drie Nationale Landschappen.

In deze drie gebieden zijn in 2006 en 2007 23 interviews gehouden met mensen met heel verschillende achtergronden, maar die allen gemeen hadden dat ze een gebied goed kenden en een enorme betrokkenheid bij hun gebied uitstraalden. Aan de workshops in de gebieden hebben 26 personen deelgenomen, de helft van hen was door ons ook al eerder geïnterviewd. Bijlage 1 bevat de namen van de geïnterviewden. Uit de interviews en workshops hebben we veel informatie gekregen. Dit hielp ons om ons beeld - dat we van de gebieden hadden uit onder andere gebiedsbeschrijvingen, beleidsnota's, eerdere studies en eigen waarnemingen - aan te vullen en in te kleuren. We kregen daardoor een beter beeld welke kwaliteiten stakeholders in hun gebied het meest waarderen en welke knelpunten en oplossingen zij zien. Dank aan ieder die bereid was ons te woord te staan en/of deel te nemen aan een workshop, uw informatie was onmisbaar voor onze studie.

Ook willen we onze opdrachtgever Henk Westhoek en collega's Reinier van den Berg en Harm van den Heiligenberg van het Milieu- en Natuurplanbureau in Bilthoven en Joep Dirkx van WOT Natuur & Milieu van Wageningen UR bedanken voor de kritische commentaren op eerdere versies van dit rapport. Jullie hebben het ons niet altijd gemakkelijk gemaakt, maar wel geholpen om dit resultaat te bereiken.

Hein Korevaar
projectleider

¹ Sinds april 2008 is het MNP samen met het Ruimtelijk Planbureau opgegaan in het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	9
Summary	11
1 Inleiding	13
1.1 Aanleiding	13
1.2 Doel van het onderzoek	14
1.3 Analyse kader	15
2 Kwaliteiten van drie Nationale Landschappen	17
2.1 Landelijk gebied met kwaliteit	17
2.2 Oost-Achterhoek	17
2.3 Groene Woud	20
2.4 IJsseldelta	22
3 Beleidsontwikkelingen	25
3.1 Algemeen	25
3.1.1 Europa	25
3.1.2 Nationaal	26
3.2 Regionaal beleid voor Oost-Achterhoek	29
3.3 Regionaal beleid voor Groene Woud	31
3.4 Regionaal beleid voor IJsseldelta	33
4 Indicatoren voor gebiedsontwikkeling	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Grondgebruik	35
4.3 Stedelijke druk	38
4.3.1 Ontwikkeling aantal inwoners	38
4.3.2 Nieuwe kaart van Nederland, plannen tot 2020	39
4.3.3 Kaartbeelden voor 1900, 2005 en 2040	40
4.4 Ontwikkeling van de landbouw	43
4.5 Natuur en landschap	43
4.6 Milieu	43
4.7 Recreatie	43
4.8 Indicatoren voor een integrale afweging van de kwaliteiten van het landelijk gebied	43
5 Interviews en workshops	43
5.1 Inleiding	43
5.2 Oost-Achterhoek	43
5.2.1 Kwaliteiten van het gebied	43
5.2.2 Kansen en bedreigingen	43
5.2.3 Beleidsopties	43

5.3	Groene Woud	43
5.3.1	Kwaliteiten van het gebied	43
5.3.2	Kansen en bedreigingen	43
5.3.3	Beleidsopties	43
5.4	IJsseldelta	43
5.4.1	Kwaliteiten van het gebied	43
5.4.2	Kansen en bedreigingen	43
5.4.3	Beleidsopties	43
5.5	Knelpunten en oplossingen	43
6	Discussie en beleidsopties	43
6.1	Discussie	43
6.1.1	Kwaliteit van het landelijk gebied	43
6.1.2	Indicatoren om kwaliteit te duiden	43
6.1.3	Grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap	43
6.1.4	Lokale betrokkenheid en maatwerk bij realisatie van Nationale Landschappen	43
6.1.5	Risico's van afwenteling op andere gebieden	43
6.1.6	Continuïteit	43
6.1.7	Milieu en water integraal binnen Nationale Landschappen	43
6.1.8	Het landelijk gebied buiten de Nationale Landschappen	43
6.2	Beleidsopties om de kwaliteiten te behouden en/of te versterken	43
	Literatuur	43
Bijlage 1	Geïnterviewden en deelnemers aan workshops	43
Bijlage 2	Vragenlijst tijdens interviews	43
Bijlage 3	Tabellen en figuren bij indicatoren hoofdstuk 4	43

Samenvatting

Wat is de kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen en hoe kan deze voor de toekomst worden gegarandeerd? De gevolgen van autonome ontwikkelingen, beleidsdoelstellingen en ruimtelijke planning zijn verkend en gecombineerd met visies van stakeholders. De ontwikkelingen in de gebieden zijn aan de hand van een set indicatoren gekwantificeerd. Het begrip kernkwaliteiten uit de 'Nota Ruimte' vormt in principe een goed uitgangspunt voor bescherming van de kwaliteit van de Nationale Landschappen. Echter, deze kernkwaliteiten zijn vooral toegesneden op bescherming van de kwaliteit van het landschap. De ruimtelijke kwaliteiten moeten breder geformuleerd worden. Om een integrale afweging te kunnen maken van de functies die een gebied vervult, is het beter de landschapskwaliteiten te combineren met overige 'people, planet en profit'-aspecten. Dit vraagt om een passende set indicatoren. Om de kansen te benutten die Nationale Landschappen bieden, zullen de provincie en/of lokale overheden de verantwoordelijkheid op zich moeten nemen en beleid op maat moeten maken. Belangrijk is om burgers, steden, landbouw en recreatie gezamenlijk te betrekken en bij te laten dragen aan een duurzame ontwikkeling van de kwaliteit van het landelijk gebied in Nationale Landschappen.

Doel en aanleiding

In 'Nederland Later' is door het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP)² onderzocht hoe Nederland zal veranderen in de periode 2000-2040, wat de gevolgen daarvan zijn voor de duurzaamheid van de groene ruimte en welk beleid nodig is om mogelijke ongewenste en onomkeerbare ontwikkelingen te stoppen. Om op gebiedsniveau een beter beeld te krijgen van deze ontwikkelingen is besloten om in te zoomen in drie verschillende gebieden. Als voorbeeldgebieden zijn drie Nationale Landschappen gekozen. In deze studie geven wij aan welke opties er zijn om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan en gewenste ontwikkelingen te stimuleren.

Indicatoren voor verandering

In de 'Nota Ruimte' wordt voor elk Nationaal Landschap een aantal karakteristieke kernkwaliteiten benoemd. In onze studie hebben we drie Nationale Landschappen gekozen met een uiteenlopend karakter: Oost-Achterhoek, Groene Woud, en IJsseldelta. Voor deze drie gebieden is inzichtelijk gemaakt hoe fysieke omstandigheden, beleidsdoelstellingen en sociaaleconomische aspecten invloed hebben op de kwaliteit van het landelijk gebied en de leefbaarheid van de regio. Met behulp van een brede set indicatoren zijn een aantal van deze ontwikkelingen beschreven, zowel in de drie Nationale Landschappen als in 10 km brede zones daaromheen. Deze randzones zijn gekozen om inzicht te krijgen of de ontwikkelingen binnen de Nationale Landschappen nu al verschillend zijn van die in de omgeving. De indicatoren (grondgebruik, stedelijke druk, ontwikkeling van de landbouw, natuur en landschap, milieu en recreatie) zijn gebruikt om de fysieke gebiedskenmerken en de invloed van de mens nader te karakteriseren.

Stakeholders zien bedreigingen en mogelijkheden

Interviews en workshops met stakeholders uit de drie gebieden hebben een verdere concretisering van de kwaliteiten van de gebieden en de kansen en bedreigingen opgeleverd. Een goede samenhang van functies in een gebied zoals wonen, werken, landbouw, natuur en

² Sinds april 2008 is het MNP samen met het Ruimtelijk Planbureau opgegaan in het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

recreatie zal de kwaliteit van Nationale Landschappen verbeteren. De betrokkenen in de gebieden zien hiervoor volop mogelijkheden. De grondgebonden landbouw kan in deze drie Nationale Landschappen bijdragen aan het behoud van kwaliteiten zoals de openheid van het landschap. De landbouw kan echter ook een bedreiging vormen voor de kwaliteiten door bijvoorbeeld schaalvergroting en emissies. Betrokkenheid van omliggende steden zal het draagvlak voor de Nationale Landschappen ten goede komen.

Kwaliteit in een gebiedsgerichte uitwerking

Wij hebben in deze studie gekozen voor een integrale benadering van kwaliteit van het landelijk gebied. De Nota Ruimte geeft aan dat de landschappelijke, cultuurhistorische en natuurlijke kwaliteiten van Nationale Landschappen behouden moeten blijven, duurzaam moeten worden beheerd en waar mogelijk worden versterkt. De in de Nota Ruimte genoemde kernkwaliteiten voor de drie onderzochte gebieden werden door de deelnemers aan de workshops onderschreven, maar zij vonden ze te abstract. De deelnemers hebben de kwaliteiten van hun gebieden concreter benoemd. Zij noemen daarbij ook nadrukkelijk aspecten als cultuurhistorie en betrokkenheid van de bewoners bij het gebied. Onze conclusie is dat de kwaliteiten uit de Nota Ruimte op gebiedsniveau niet concreet genoeg zijn en een verdere gebiedsgerichte uitwerking nodig hebben.

Opties voor behoud en versterking van de kwaliteit van Nationale Landschappen

Om de grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap te behouden, zal in Nationale Landschappen met moeilijke productieomstandigheden, waardoor de landbouw er een concurrentienadeel heeft met andere gebieden, extra aandacht nodig zijn voor verbrede landbouw en het bieden van een passende beloning voor het verrichten van groene en blauwe diensten door boeren. Dit kan eventuele andere negatieve bijeffecten van de landbouw zoals milieudruk tegenwicht bieden. Daar waar landbouwbedrijven hun schaal willen vergroten, moet lokaal maatwerk plaatsvinden om dit op een goede manier in het landschap in te passen. De verschillende functies van water en hun onderlinge samenhang, zoals landschapselement, waterberging, transportmiddel, recreatiemogelijkheid en verdrogingbestrijding verdienen meer aandacht.

Door langjarige continuïteit van beleid te garanderen kan de overheid veel onzekerheid wegnemen bij bewoners en lokale stakeholders, en er voor zorgen dat investeringen in ecologische processen een hoog rendement hebben. Lokaal maatwerk, betrokkenheid van de bewoners, lokale stakeholders en omringende steden zijn succesfactoren voor de ontwikkeling van Nationale Landschappen. Ook het snel tonen van de eerste resultaten naar burgers en stakeholders is cruciaal voor het behoud van draagvlak. Hierdoor zullen maatregelen breder gedragen en gemakkelijker geaccepteerd worden.

Door de beschermde status van Nationale Landschappen is het niet ondenkbaar dat omringende gebieden te maken krijgen met afwenteling in de vorm van extra woningbouw, industrieterreinen en infrastructuur, waardoor daar de kwaliteit van het landelijk gebied extra onder druk komt te staan. Dit geldt overigens niet alleen voor Nationale Landschappen maar ook voor andere kwetsbare gebieden met een nu nog hoogwaardige kwaliteit van het landelijk gebied. De overheid moet zich goed bewust zijn van dergelijke afwentelingsrisico's.

Summary

The present study assessed the current rural areas quality in three Dutch regions designated as 'National Landscapes', and examined how their quality can be safeguarded for the future. We explored the consequences of autonomous developments, policy goals and spatial planning projects, and combined the findings with the views of various stakeholders. The developments in these areas were quantified on the basis of a set of indicators. In principle, the concept of core qualities, which is used in the National Spatial Strategy policy memorandum, is a useful starting point for efforts to protect the quality of National Landscapes. However, these core qualities mainly focus on landscape qualities, and there is a need for a more comprehensive definition of spatial qualities. An integrated appraisal of all the functions that an area has is achieved better by combining landscape qualities with other aspects of 'People, Planet & Profit'. This requires a suitable set of indicators. If the opportunities offered by the concept of National Landscapes are to be realised, the provincial and/or local authorities will need to take the initiative to develop tailored policies. It is essential to involve citizens, towns and cities, farmers and the recreational industry and to get them to contribute to a sustainable development of rural area quality in the National Landscapes.

Objective and background

In its report entitled 'Future development of the Netherlands' ('Nederland Later'), the Netherlands Environmental Assessment Agency (MNP) examined the changes that can be expected to occur in the Netherlands over the 2000–2040 period, their consequences for the sustainability of rural and conservation areas and the policies required to prevent any undesirable and irreversible developments. Since we wanted to explore these developments at the level of individual areas, we decided to focus on three of the Dutch National Landscapes by way of examples. The present report discusses the options that are available to prevent undesirable developments and stimulate preferred developments.

Indicators of change

The National Spatial Strategy policy memorandum lists a number of characteristic core qualities of each of the National Landscapes. Our study focused on three National Landscapes which differ in many respects: Oost-Achterhoek, Groene Woud and IJsseldelta. We assessed how physical conditions, policy goals and socio-economic aspects have affected the rural area quality and the living conditions in these three regions. A comprehensive set of indicators was used to describe some of these developments, both within the National Landscapes themselves and in a 10 km zone around them. These zones were assessed to examine whether developments within the National Landscapes are already different from those in adjoining areas. The indicators (land use, urbanisation pressure, agricultural developments, nature and the landscape, environment and recreation) were used to characterise the physical conditions in the areas and the anthropogenic influence.

Stakeholders identify threats as well as opportunities

Interviews and workshops with stakeholders from the three areas have helped us to specify the qualities of the areas, and the prevailing opportunities and threats. The quality of the National Landscapes can be improved by means of greater coherence between their residential, business, agricultural, ecological and recreational functions. The local stakeholders see many opportunities for such improved coherence. Land-based agriculture can contribute to the preservation of qualities like the open character of the landscape. On the other hand, the agricultural sector can also constitute a threat to the qualities, for instance

due to the increasing size of farms and through emissions of pollutants. The public support for the National Landscapes could be strengthened by getting the towns and cities around them involved.

Quality aspects in an area-based specification

The present study opted for an integrated approach to the quality of rural areas. The National Spatial Strategy policy memorandum recommends that the landscape qualities as well as the historical and ecological values of the National Landscapes should be safeguarded, sustainably managed and where possible improved. Although the core qualities mentioned in the memorandum for the three National Landscapes examined in this report were endorsed by the workshop participants, they were regarded as too abstract. The participants provided a more specific description of the core qualities of their areas, which definitely included aspects such as historical values and the sense of commitment among the residents. We conclude that the core qualities mentioned in the National Spatial Strategy are not specific enough for individual areas and need further area-based specification.

Options to safeguard and strengthen the quality of National Landscapes

If land-based agriculture is to retain its function as the driving force for preserving the traditional agricultural landscape, the difficult production conditions in National Landscapes, which put farmers there at a competitive disadvantage compared to those in other regions, will necessitate a focus on diversification and suitable remuneration for countryside stewardship services rendered by farmers. This can also compensate possible unfavourable side effects of agricultural practices, such as environmental impacts. If farmers want to increase the size of their farms, locally tailored solutions must be found to ensure that the larger farms remain in harmony with the landscape. The various interrelated functions of water-related features, such as those of landscape elements, flood water storage, shipping, recreational facilities and water table adjustment to prevent desiccation, should be given more attention.

The government could alleviate many of the worries of residents and local stakeholders by ensuring continuity of policy over periods of many years, and can also ensure that investments in ecological processes yield high returns. Factors contributing to the successful development of National Landscapes include locally tailored solutions and the involvement of residents, local stakeholders and nearby towns and cities. Another crucial factor in maintaining public support is that early results of measures should be communicated to citizens and stakeholders as soon as possible, in order to create widespread support and acceptance for the measures.

The protected status of National Landscapes may mean that undesirable effects, such as the construction of additional housing, industrial estates and infrastructure, are shifted to the surrounding areas, whose rural quality may thereby come under pressure. This is not only true for the National Landscapes but also for other vulnerable areas whose rural parts are currently still unspoiled. Government should be thoroughly aware of this risk.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Wat zijn de gevolgen van autonome ontwikkelingen en van beleidsontwikkelingen, ruimtelijke planning en verstedelijking op de kwaliteit van het landelijk gebied? Deze vraag is door Alterra en PRI opgepakt in aanvulling op de verkenning 'Nederland Later' van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP, 2007a)³. In 'Nederland Later' is onderzocht hoe Nederland verandert in de periode 2000-2040, wat de gevolgen daarvan zijn voor de duurzaamheid van de groene ruimte en welk beleid nodig is om mogelijk ongewenste en onomkeerbare ontwikkelingen te stoppen. Het MNP verrichtte deze verkenning vanuit verschillende kijkrichtingen, o.a. internationale natuurkwaliteit, klimaatverandering en veiligheid en stedelijke ontwikkeling en toetste de verwachte gevolgen aan de hand van een aantal duurzaamheidsindicatoren. Nederland Later is een verkenning op nationale schaal, maar of deze landelijke ontwikkelingen overeenkomen met wat er op gebiedsniveau gebeurt, blijft in Nederland Later onderbelicht. Kwaliteit van het landelijk gebied en landschapskwaliteit zijn twee begrippen die gemakkelijk tot verwarring leiden. Vaak wordt bij landschap enkel aan de visuele aspecten van onze leefomgeving gedacht. Wij hanteren hier de definitie uit de Nota Landschap (LNV, 1992) die een brede omschrijving van het begrip landschap geeft: *"landschap is het waarneembare deel van de aarde, dat bepaald wordt door de onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de factoren klimaat, reliëf, water, bodem, flora en fauna, alsmede het menselijk handelen"*.

Kader: Voorbeelden van ontwikkelingen die grote gevolgen kunnen hebben voor de kwaliteit van het landelijk gebied in Oost Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta.

Wie wil er niet wonen in een prachtig kleinschalig landschap met natuurgebieden om de hoek en de grote stad dichtbij? Het Groene Woud is zo'n landschap, het is een ideale bouwlocatie voor uitbreiding voor Den Bosch, Tilburg en Eindhoven. De huizen zullen er als warme broodjes verkopen. En ach, jammer voor de laatste paar boeren, maar zonder landbouw kunnen we ook wel overleven.

Ook rond Winterswijk zal de landbouw in de concurrentieslag met gebieden met betere productieomstandigheden verdwijnen, zeker als na 2013 de melkquotering vervalt en de Europese subsidieregelingen veranderen. Op de kleine percelen op moeilijk bewerkbare keileem en omzoomd met houtwallen is schaalvergroting van bedrijven niet gemakkelijk. Veel boeren zullen stoppen en hun grond komt in handen van particulieren die zich terugtrekken achter hun eigen heggen.

In de IJsseldelta durft de grondgebonden melkveehouderij de concurrentie wel aan met andere regio's in Europa. De status Nationaal Landschap lijkt bescherming te bieden aan de melkveehouderij, maar kan een grootschalige landbouw wel uit de voeten met de historische verkaveling van het gebied?

Wat blijft er straks nog over van de karakteristieke landschappen waaraan deze drie gebieden hun status als Nationaal Landschap te danken hebben en dat nu zorgt voor de komst van jaarlijks vele duizenden recreanten en toeristen naar deze gebieden? Is het erg als naast de landbouw ook de streekcultuur en identiteit van gebied en haar bewoners verloren gaan?

Misschien is het nog niet te laat en kunnen onomkeerbare negatieve effecten voor het landschap nog voorkomen worden. Daarover gaat dit onderzoek.

³ Sinds april 2008 is het MNP samen met het Ruimtelijk Planbureau opgegaan in het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

Bij de kwaliteit van het landelijk gebied gaat het dus ook om de abiotische omstandigheden en het menselijk handelen. Uit een eerdere verkenning (Van der Kolk *et al.*, 2007) bleek al dat gebiedskenmerken en cultuur/mentaliteit van bewoners en ondernemers in een gebied een minstens even grote impact hebben op de verwachte toekomstige ontwikkelingen van het gebied dan allerlei marktgerelateerde aspecten.

Bovenstaande brede definitie van landschap koppelen we in deze studie aan kengetallen over economische en demografische ontwikkelingen, het geheel vatten we samen met het begrip kwaliteit van het landelijk gebied.

1.2 Doel van het onderzoek

De doelstelling van dit onderzoek is om een analyse te maken van wat er nu en in de toekomst op het landelijk gebied afkomt en te verkennen, waar dat tot knelpunten leidt en welke beleidsopties er zijn om de knelpunten in kwaliteit van het landelijk gebied op te lossen en het beleid bij te sturen.

We doen dit op basis van autonome ontwikkelingen zoals we die verwachten als we uitgaan van doortrekking van trends vanuit het verleden, economische en demografische prognoses en van ingezet beleid vanuit Europese Unie, Rijk en Provincies. Samen met stakeholders gaan we na welke beleidsopties er zijn om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan en gewenste ontwikkelingen te stimuleren. In overleg met de opdrachtgever is ervoor gekozen om deze studie te richten op drie Nationale Landschappen: Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta. De gebieden zijn gekozen omdat ze duidelijke verschillen vertonen in stedelijke druk, landbouwactiviteiten en type landschap. De belangrijkste kenmerken van de drie gebieden staan weergegeven in tabel 1.1

Tabel 1.1 Belangrijkste gebiedskenmerken van de drie gebieden

	Landschap	Grondsoort	Landbouwactiviteit	Verstedelijking
Oost-Achterhoek	verwerving van landbouw, bos, natuur	zand	melkvee en varkens	gering
Groene Woud	zonering natuur/bos, landbouw, stad	zand	melkvee, varkens, pluimvee en boomteelt	sterk aan randen
IJsseldelta	polder met grasland, omringd door rivieren	klei en veen	melkveehouderij	sterk aan rand bij Zwolle

De onderzoeksvraag is voor de drie studiegebieden opgedeeld in de volgende deelvragen:

- Hoe ziet het gebied er nu uit en hoe was dat in het verleden? Wat zijn de kwaliteiten? Wat zijn de te verwachten autonome ontwikkelingen in het gebied?
- Welk beleid komt er op het gebied af, zowel landelijk als lokaal? Wat betekent de stapeling van verschillend beleid voor het gebied?
- Wat is de impact van beleid en autonome ontwikkelingen voor de toekomstige ontwikkeling van het gebied?
- Wat zijn de grootste kansen en bedreigingen voor het gebied?
- Zijn de kernkwaliteiten uit de 'Nota Ruimte' voldoende voor bescherming van kwaliteit in het gebied?
- Wat zijn relevante beleidsopties in de ogen van regionale stakeholders?

1.3 Analysekader

In de verkenning “Nederland Later” (MNP, 2007a) is nagegaan welke beleidsthema’s versterking behoeven om de fysieke duurzaamheid van Nederland te waarborgen op het vlak van klimaatverandering, biodiversiteit, verkeer en vervoer, aantrekkelijke woonmilieus, internationaal vestigingsklimaat en kwaliteit van het landschap. Nederland Later schetst door middel van kaartbeelden een ontwikkelingsperspectief voor het Nederland van 2040 waarbij de verschillende beleidsdoelstellingen in de ruimte zijn geïntegreerd. Voor veel van deze thema’s is nationaal beleid geformuleerd. Een vraag waar in Nederland Later niet op in is gegaan, is de vraag welke uitwerking dit beleid heeft in verschillende delen van Nederland. De ruimteschaal van waaruit wordt gewerkt (een gebied versus heel Nederland) en de tijdschaal (korte termijn versus lange termijn) zouden invloed kunnen hebben op de resultaten van studies. In onze studie proberen we voor een drietal gebieden inzichtelijk te maken hoe fysieke omstandigheden, beleidsdoelstellingen en sociaal-economische aspecten invloed hebben op de kwaliteit van het landschap van een regio.

In een regio komen verschillende invloeden samen, zoals:

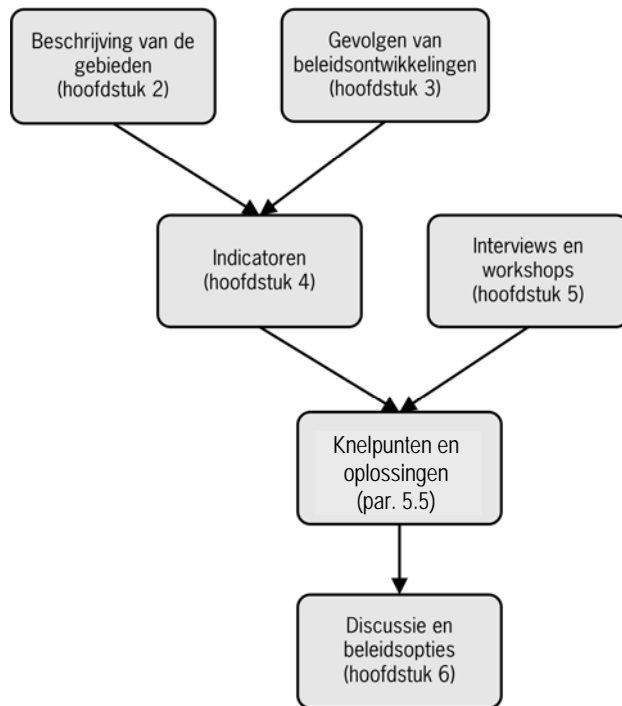
- de fysieke omstandigheden in de vorm van bodem, waterhuishouding en landschap;
- functies (landbouw, bos en natuur, recreatie en wonen);
- de bevolkingsdichtheid en –groei, en daarmee samenhangend de oppervlakte die gebruikt wordt voor wonen, werken en infrastructuur;
- de sociaal/culturele identiteit van het gebied en de inwoners;
- de beleidsdoelen voor de langere termijn;
- de kwetsbaarheid van het gebied bij klimaatverandering.

In onze studie gaan we na wat in drie uiteenlopende Nationale Landschappen (Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta) de betekenis van deze invloeden is. Hoe sterk zijn de ontwikkelingen in deze gebieden en kunnen de beoogde beleidsdoelen gehaald worden? De keuze om Nationale Landschappen te kiezen voor deze analyse is pragmatisch omdat het relatief duidelijk begrensde gebieden zijn en omdat deze gebieden een wettelijke status krijgen.

De ontwikkelingen in de gebieden worden beschreven aan de hand van een brede set indicatoren. De indicatoren zijn gekozen in overleg met de opdrachtgever en brengen de ontwikkelingen in beeld, zowel op vlak van landschap, natuur en landgebruik, als ook aspecten van verstedelijking, recreatie en milieukwaliteit. Vanwege de prominente rol van de grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap in de Nationale Landschappen wordt aan de rol van de landbouw relatief veel aandacht besteed. Per indicator wordt de huidige situatie gekwantificeerd en wordt waar mogelijk teruggekeken naar het verleden en een inschatting gemaakt van de verwachte situatie in de komende jaren.

Naast verschillen in fysieke omstandigheden en beleidsdoelen treden tussen regio’s ook verschillen op in cultuur, mentaliteit en ondernemerschap (Van der Kolk, *et al.*, 2007). Om een beter inzicht te krijgen in die lokale inkleuring zijn in elk gebied interviews en workshops gehouden met stakeholders om door de ogen van lokale actoren de kwaliteiten en de kansen en bedreigingen voor het gebied te inventariseren en beleidsopties in kaart te brengen.

In de analyse wordt voor elk gebied inzichtelijk wat er in het gebied speelt en welke ontwikkelingen en krachten er domineren en waar dat tot kansen dan wel tot bedreigingen leidt. We geven aan welke betekenis dit heeft voor de kwaliteit van de gebieden en vertalen dit naar concrete beleidsopties. In figuur 1.1 is dit analysekader schematisch uitgewerkt.

Figuur 1.1 Analyse kader dat in deze studie is gehanteerd

2 Kwaliteiten van drie Nationale Landschappen

2.1 Landelijk gebied met kwaliteit

Het huidige landschap in het landelijk gebied is het resultaat van geologische processen, het klimaat en eeuwenlang menselijk handelen. Natuur en cultuur zijn daardoor sterk met elkaar verweven. In de volgende paragrafen geven we aan wat de resultante is van al deze processen. Wat zijn de kernkwaliteiten van de drie Nationale Landschappen op dit moment? Later in het rapport gaan we in op welke impact dit heeft voor verschillende indicatoren.

De Nota Landschap van LNV (1992) stelde dat er sprake is van een goede landschappelijke kwaliteit als het gebied voldoet aan de maatschappelijke eisen ten aanzien van esthetische, ecologische en economisch-functionele kwaliteit en een goede onderlinge samenhang daartussen. Deze kwaliteiten werden in die nota als volgt omschreven

- Het landschap moet **esthetisch waardevol** zijn. De ontstaansgeschiedenis moet ervaren kunnen worden, er moeten oriëntatiemogelijkheden in het landschap aanwezig zijn en het landschap moet een ervaring van schoonheid oproepen.
- Het landschap moet **ecologische waardevol** zijn. Belangrijk daarbij zijn de mate van variatie, de mate van samenhang en een goede milieukwaliteit.
- Het landschap moet een goede en **duurzame economisch-functionele basis** vormen voor de verschillende grondgebruiksvormen, zodanig dat deze passende ontwikkelingsmogelijkheden krijgen en de ruimte doelmatig wordt benut. Het begrip flexibiliteit geeft aan waar een zekere flexibele inrichting mogelijk is en waar in het gebied behoefte is aan een stabiele inrichting. Het aspect multifunctionaliteit geeft aan waar functiecombinaties mogelijk zijn.

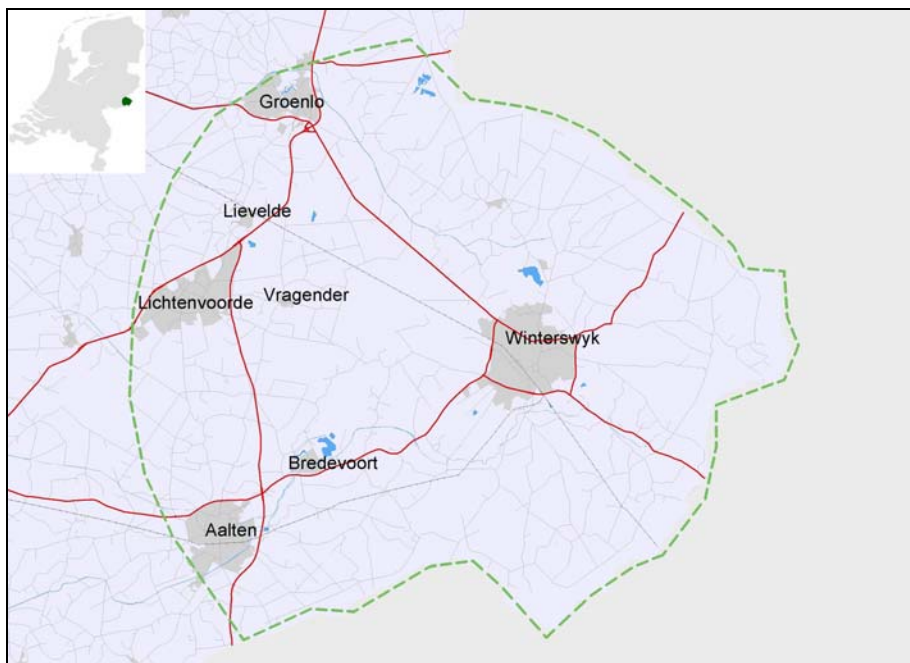
2.2 Oost-Achterhoek

Voor het Nationaal Landschap Oost-Achterhoek (figuur 2.1) hanteren we de voorlopige, globale begrenzing zoals die in de Nota Ruimte (VROM, 2006) is aangegeven. De oppervlakte van het gebied is bijna 24.000 ha. Op 1 januari 2006 was het aantal inwoners ongeveer 60.000. Het Nationale Landschap bestaat uit de gemeente Winterswijk en delen van de gemeenten Aalten en Oost-Gelre, het wordt ook wel Nationaal Landschap Winterswijk genoemd. Als studiegebied Oost-Achterhoek hebben we de begrenzing van het Nationaal Landschap aangehouden en uitgebreid met een buffer van 10 km. De reden daarvoor is om na te gaan of er sprake is van afwenteling van bijvoorbeeld woningbouwplannen op het gebied dat direct aan het Nationaal Landschap grenst.

Kwaliteiten

Het Nationaal Landschap Oost-Achterhoek behoort tot het essen- en kampenlandschap van Oost-Nederland. Het gebied wordt gekenmerkt door een sterke, kleinschalige afwisseling van open ruimten, bosjes, weg- en perceelsrandbegroeiing. Het Nationaal Landschap ligt op het *Winterswijkse plateau*. Door erosie en sedimentatie zijn de oorspronkelijke hoogteverschillen enigszins genivelleerd, maar nog altijd duidelijk zichtbaar. Het gebied helt van oost naar west, van ca. 50 m in het uiterste oosten tot ca. 17,5 m + NAP in het westen (Harbers & Rossing, 1983). Ook geologisch is het gebied zeer bijzonder: rond Winterswijk komen tertiaire afzettingen aan de oppervlakte (steengroeven bij Ratum). Karakteristiek zijn de beken met vrij smalle beekdalen - merendeels oost-west gericht - die samen met de kleinschalige kavelbeplantingen en bossen de landschappelijk structuur bepalen. Grotere boselementen

liggen op gedeeltelijk afgegraven hoogvenen als het Korenburgerveen en het grensoverschrijdende Wooldse Veen. De vele essen zijn cultuurhistorisch gezien waardevol en het resultaat van een eeuwenoud landbouwsysteem en hebben een hoge archeologische (verwachtings)waarde. Kenmerkend voor het gebied is ook het voorkomen van 'scholtegoederen' (Harbers & Rossing, 1983; Belvedere, 2005).

Figuur 2.1 Nationaal Landschap Achterhoek met de belangrijkste kernen

Korenburgerveen anno 2006. Rond 1850 zagen grote delen van de Achterhoek er zo uit

In de Winterswijkse beken en beekbegeleidende bossen hebben flora en fauna zich nog redelijk weten te handhaven, ondanks dat ook hier sprake is geweest van vermessing en verdroging. Nog steeds vormen de beekbegeleidende bossen het leefgebied van zeldzame soorten als grote gele kwikstaart, bosbeekjuffer, slanke sleutelbloem en bosgeelster, verder zijn de restanten van de 'woeste' gronden (o.a. het Korenburgerveen en het Wooldse veen) vanwege hun bijzondere flora en fauna belangrijke natuurgebieden.

De van oudsher kleine gemengde bedrijven met akkerbouw en veehouderij, zijn in de loop van de twintigste eeuw gespecialiseerd in veehouderij waardoor het areaal bouwland sterk af nam ten gunste van grasland en maïs. Na de Tweede Wereldoorlog hebben intensivering, specialisering en schaalvergroting van de landbouw gezorgd voor een verdere verandering van het landschap, en de opkomst van intensieve veehouderij. Veel landschapselementen (o.a. bosje, houtwallen en poelen) werden opgeruimd, gebieden werden beter ontwaterd door beken te normaliseren en te verbreden, kleine percelen werden samengetrokken en oneffenheden geëgaliseerd. Desondanks is het nog steeds een gebied met veel afwisseling van landgoederen, streekeigen boerderijen, kronkelende zandwegen, natuurgebieden, bossen, beken en landschapselementen in een kleinschalig cultuurlandschap. Grote delen van dit gebied worden tot één van fraaiste en meest gewaardeerde landschappen van Nederland gerekend (SNM, 2006).

De Nota Ruimte (VROM, 2006) noemt als kernkwaliteiten van dit Nationaal Landschap:

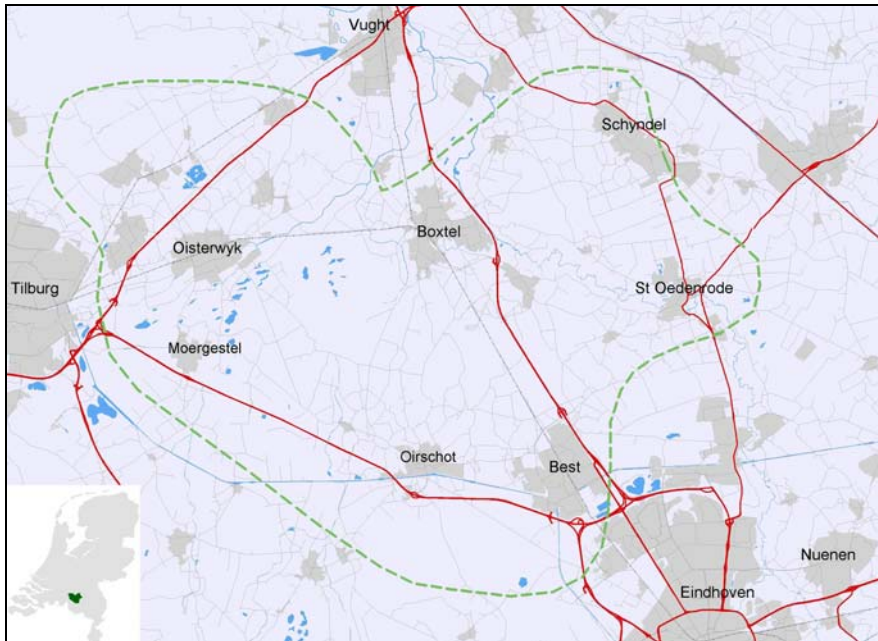
- kleinschalige openheid;
- groene karakter;
- micoreliëf door essen en 'eenmansessen'.

Steengroeve bij Ratum, vindplaats van fossielen

2.3 Groene Woud

Het Nationaal Landschap Groene Woud wordt gevormd door het landelijk gebied dat is gelegen tussen de steden Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. Ook voor het Groene Woud geldt nog geen definitieve begrenzing van het Nationale Landschap. Volgens de begrenzing van de Nota Ruimte (figuur 2.2) heeft het Groene Woud een oppervlakte van 38.000 ha en telt het gebied circa 145.000 inwoners. Het gebied ligt op het grondgebied van meer dan 10 gemeenten. De belangrijkste daarvan - met meer dan de helft van het grondgebied binnen de aangegeven begrenzing - zijn: Oisterwijk, Oirschot, Boxtel, Schijndel, Sint Oedenrode, Best en Haaren.

Figuur 2.2. Nationaal Landschap Groene Woud

Populieren langs de wegen zijn kenmerkend voor het Groene Woud

Kwaliteiten

Net als de Oost-Achterhoek is het Groene Woud een zandgrondgebied. Het Groene Woud bestaat enerzijds uit grote natuurgebieden met bossen, heides, broekgebieden en stuifduinen en anderzijds uit kleinschalige, agrarische gebieden waarin populieren de wegen en perceelsscheidingen accentueren. Het klassieke landschap van de Brabantse zandgebieden met beekdalen en hoger gelegen essen is nog gaaf aanwezig. Typerend voor met name de omgeving van Oisterwijk zijn de vennen.

De belangrijkste landschappelijke waarden van het Groene Woud zijn (Belvedere, 2005) de landschappelijke samenhang tussen de beekdalgebieden, de broekgebieden, de kampen, hoeven, akkers en akkerdorpen, de heideontginningen en de heiderestanten en het op het microreliëf van dekzandruggen en -kopjes gebaseerde bewoningspatroon. Ook bijzonder is de landgoederenzone tussen 's-Hertogenbosch en Boxtel.

De landbouw in het Groene Woud ontwikkelde zich op vergelijkbare wijze als in de Oost-Achterhoek. In eerste instantie was deze sterk gericht op zelfvoorziening en waren er vooral gemengde bedrijven met akkerbouw en veeteelt. De omstreeks 1900 nieuw ontgonnen landbouwgebieden werden vooral als grasland in gebruik genomen, waardoor de nadruk meer op veehouderij dan op akkerbouw kwam te liggen. Wellicht nog sterker dan in de Achterhoek deed vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw de intensieve veehouderij zijn intrede. Kenmerkend voor de agrarische ontwikkeling van het Groene Woud is de sterke uitbreiding van het areaal boomkwekerijen, terwijl het belang van de intensieve veehouderij terugloopt. De natuur in Midden-Brabant staat, wellicht nog sterker dan in de Oost-Achterhoek, onder druk. Niet alleen is de landbouw intensiever, ook de stedelijke omgeving en de doorsnijding van het gebied met een aantal snelwegen zorgen voor een hoge milieudruk.

De kernkwaliteiten van het Groene Woud zijn volgens de Nota Ruimte (VROM, 2006):

- het groene karakter;
- kleinschalige openheid;
- samenhangend complex van beken, essen, kampen, bossen en heides.

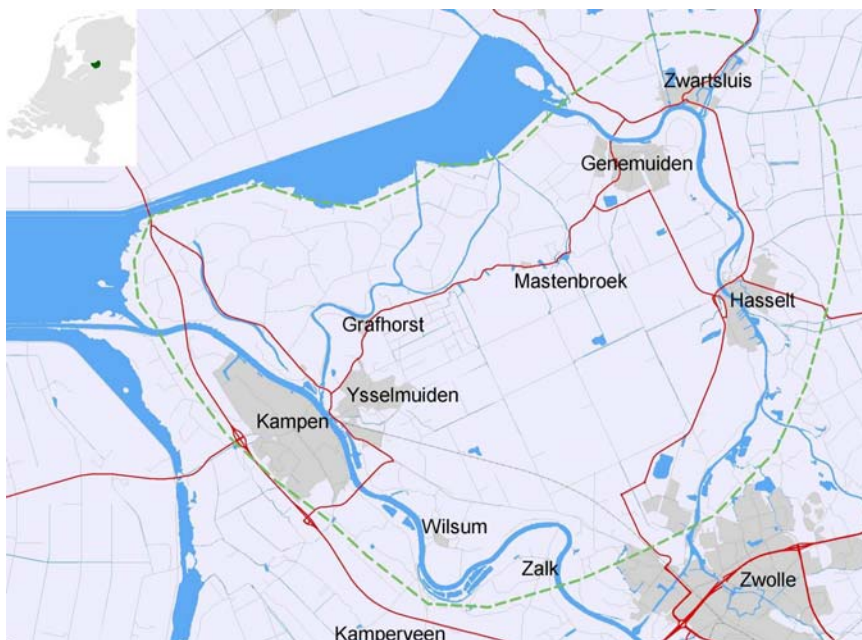

Boomkwekerijen zijn in het Groene Woud recent in oppervlakte sterk toegenomen.

2.4 IJsseldelta

Het Nationaal Landschap IJsseldelta (figuur 2.3) bestaat uit twee met elkaar samenhangende delen: de polder Mastenbroek en het Kampereiland. De Nota Ruimte (VROM, 2006) noemt als globale begrenzing het gebied tussen de IJssel, het Zwarte Water en het Zwarte Meer. De oppervlakte van het gebied is 21.000 ha en er wonen 52.000 inwoners in het gebied. Het Nationaal Landschap ligt op het grondgebied van de gemeenten Zwartewaterland, Zwolle en Kampen.

In het Ontwikkelingsperspectief voor de IJsseldelta (IJsseldelta, 2006a) worden inmiddels drie deelgebieden onderscheiden: Polder Mastenbroek, Kampereiland en Buitenpolders (Mandjeswaard, de Pieper en de Zuiderzeepolder), en Rivierenlandschap (de gronden langs IJssel, Zwarte Water, Ketelmeer en Zwarte Meer).

Figuur 2.3. Nationaal Landschap IJsseldelta.

In de Koekoekspolder wordt een nieuw glastuinbouwgebied ontwikkeld

Kwaliteiten

Landschap en natuur in het gebied stonden eeuwenlang sterk onder invloed van de grillen van het water van IJssel en Zuiderzee. Men woonde vooral aan de randen van het gebied op zandopduikingen en in de vestingstadjes die op oeverwallen langs de rivier waren gebouwd. In de tweede helft van de veertiende eeuw begon de stad Kampen met het bedijken van de delta van de IJssel. Door de deltavorming lagen daar veertien eilanden: het begin van Kampereiland en de andere Buitenpolders. De gefaseerde inpoldering is nog altijd af te lezen aan de verschillende dijken en kades. Ook de onregelmatige verkavelingstructuur die dit 'eiland' nog altijd kenmerkt, heeft alles te maken met de loop van enkele voormalige riviertakken van de IJssel, zoals het Noorddiep, het Ganzendiep en De Goot. Eenzaam in het vlakke polderland duikt hier en daar een boerderij op, voor alle zekerheid gebouwd op een terp (ook wel belt genoemd) en omgeven door bomen om nog enigszins beschut te zijn tegen de wind (Dirkx *et al.*, 1996).

Zuidelijk van Kampereiland, tussen Kampen, Zwolle, Hasselt en Genemuiden ligt de polder Mastenbroek. Deze polder is in de veertiende eeuw ontgonnen uit een veenmoeras. Voor middeleeuwse begrippen is er rationeel te werk gegaan. Dit kon doordat er maar weinig kreken waren. Uitgaande van drie evenwijdig aan elkaar gegraven weteringen is de oudste geometrische en grootschalige verkaveling van ons land (1364) gerealiseerd. Deze structuur is bij de ruilverkaveling in de 20ste eeuw op hoofdlijnen behouden gebleven. De bebouwing in deze polder bestaat ook weer uit boerderijen op terpen. Verder komt lintbebouwing voor op de voormalige Zuiderzeedijk aan de noordzijde van Mastenbroek, in het dorp Kamperzeedijk. Dat deze dijk niet altijd op die taak was berekend, laten de talrijke kolken zien.

Het gebied bestaat uit klei- en veengronden met een op de melkveehouderij afgestemde grondwaterstand. De melkveehouderij is veruit de belangrijkste vorm van landbouw. Het is een van de beste landbouwgebieden van de provincie Overijssel (IJsseldelta, 2006a). Er is weinig spanning tussen de bestaande, landbouwkundige inrichting en de landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van Nationaal Landschap. Ook uit een vergelijking tussen de landbouw in de diverse Nationale Landschappen blijkt dat de productieomstandigheden en de perspectieven voor de landbouw in de IJsseldelta goed te noemen zijn (Dirkx, 2007).

Op het Kampereiland en in de buitenpolders is er wel sprake van stagnerende schaalvergroting. Doordat de gemeente Kampen eigenaar is van de gronden van Kampereiland, is er weinig marktwerking op de grondmarkt, waardoor de landbouwkundige ontwikkeling van de nu nog ca. 125 bedrijven op 4.000 ha (Overbeek *et al.*, 2006) achterwege blijft. Polder De Koekoek wordt in de Nota Ruimte aangeduid als vestigingslocatie voor de glastuinbouw. Op dit moment ontwikkelt de glastuinbouw er zich sterk. De tuinbouwsector vormt met 24% een relatief hoog aandeel van de productieomvang en is economisch gezien dus een belangrijke sector in het gebied (GIAB, 2005).

Tot de elementen en patronen die bepalend zijn voor het gebied behoren dijken, al dan niet met wielen, polders, sloot- en weteringpatronen, openheid, strookvormige percelering, boerderijen op terpen en lintdorpen. De IJsseldelta is van grote internationale betekenis voor broedende weidevogels en moerasvogels en doortrekkende en overwinterende zwanen, ganzen en steltlopers. Hetzelfde geldt voor de kievitsbloem, een zeldzame plant die voorkomt in de uiterwaarden van Vecht en Zwarte Water.

De IJsseldelta dankt haar status als Nationaal Landschap aan de volgende kernkwaliteiten (VROM, 2006):

- oudste rationele, geometrische verkaveling van Nederland;
- grote mate van openheid;
- reliëf in de vorm van huisterpen en kreekruggen.

3 Beleidsontwikkelingen

3.1 Algemeen

In paragraaf 3.1 wordt een aantal algemene ontwikkelingen geschetst van het beleid van de Europese Unie en de Rijksoverheid dat relevant is voor het landelijk gebied. We leggen hierbij de nadruk op het beleid met betrekking tot ruimtelijke aspecten. We vermelden een aantal grote lijnen en realiseren ons dat we daarbij verre van compleet zullen zijn. In de paragrafen 3.2 - 3.4 beschrijven we hoe dit beleid zich regionaal doorvertaalt.

3.1.1 Europa

Sinds het begin van de Europese Unie speelt de landbouwpolitiek een belangrijke rol bij de éénwording van Europa. De belangrijkste doelstelling van het gemeenschappelijke landbouwbeleid (GLB) was vergroting van de landbouwproductie, met het oog op zelfvoorziening. Daarnaast moest het beleid zorgen voor een redelijke levensstandaard voor de agrarische ondernemers, stabiele landbouwmarkten en voldoende voedsel tegen redelijke prijzen voor de consument. Dit leidde tot de zogenaamde marktordeningen; de 'eerste pijler' van het GLB. Later is ook plattelandsontwikkeling onderdeel geworden van het GLB; dat is de 'tweede pijler'. De betekenis van de tweede pijler groeit, de voor de eerste pijler beschikbare budgetten staan onder druk.

Naast het landbouw- en plattelandsbeleid, is de laatste jaren ook de Europese invloed op het vlak van natuur- en milieubeleid sterk toegenomen. In onderstaande paragrafen lichten we de belangrijkste aspecten uit het Europese beleid toe, voor zover relevant binnen het kader van deze studie.

Hervormingen van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) is sinds 1 januari 2006 drastisch veranderd. De landbouwuitgaven moeten minder beslag leggen op de Europese begroting. Het principe van het oude systeem, 'hoe meer productie hoe meer subsidie', is losgelaten. In plaats daarvan krijgen agrarische bedrijven voortaan één totaalbedrag uitgekeerd: een 'bedrijfssubsidie'. Agrarische ondernemers ontvangen vanaf 2006 steun op basis van *historische referentie*. Dat wil zeggen: ze krijgen steun op basis van wat de agrariër in een bepaalde periode in het verleden heeft geproduceerd.

De Europese Unie speelt met het nieuwe landbouwbeleid ook in op de ontwikkelingen op de wereldmarkt, waarin marktwerking steeds belangrijker wordt. Verder vraagt de consument steeds meer om voedsel van hoge kwaliteit dat wordt geproduceerd met respect voor onder meer dierenwelzijn, natuur en milieu (zie bijv. Hamell, 2007).

Plattelandsontwikkelingsbeleid

Plattelandsontwikkeling krijgt een steeds grotere rol bij de aanpak van de economische, maatschappelijke en milieuproblemen van de 21e eeuw in de plattelandsgebieden. Het grondgebied van de EU bestaat sinds de uitbreiding met nieuwe lidstaten voor meer dan 90% uit plattelandsgebied en de nieuwe wetgeving is er duidelijk op gericht de groei en werkgelegenheid in die gebieden te stimuleren en om er duurzame ontwikkeling te bevorderen. In het plattelandsontwikkelingsbeleid voor de periode 2007-2013 ligt de nadruk op de drie onderwerpen (Raad van de Europese Unie, 2006):

- verbetering van het concurrentievermogen van de land- en de bosbouwsector;
- milieu en platteland;
- levenskwaliteit en diversificatie van de economie op het platteland.

Nu het Europese wettelijke kader tot stand is gebracht, kunnen de lidstaten hun nationale strategieën en programma's voor plattelandsontwikkeling uitwerken en voor goedkeuring bij de Europese Commissie indienen.

Milieubeleid

Het milieubeleid werd in 1987 een officiële beleidsdoelstelling van de Europese Unie. Milieubescherming is, met het oog op duurzame ontwikkeling, expliciet geïntegreerd in de Europese beleidsontwikkeling en -uitvoering. Milieuproblemen worden gezamenlijk en volgens uniforme regels aangepakt. Concreet betekent dit dat lidstaten een minimale norm hebben afgesproken, maar lidstaten hebben in bepaalde gevallen de mogelijkheid om scherpere (nationale) normen te hanteren. Belangrijke Europese milieurichtlijnen voor de kwaliteit van het landelijk gebied in Nederland zijn de Nitraatrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water.

De doelstellingen van het Europese milieubeleid zijn:

- behoud, bescherming en verbetering van de kwaliteit van het milieu;
- bescherming van de gezondheid van de mens; behoedzaam en rationeel gebruik van natuurlijke hulpbronnen; bevordering op internationaal vlak van maatregelen om het hoofd te bieden aan regionale of mondiale milieuproblemen.

In het huidige, zesde Milieubeleidsplan (MAP) (2002-2012) zijn klimaatverandering, natuur en biodiversiteit, milieu en gezondheid, en duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en afvalbeheer belangrijke aandachtspunten (EU, 2001).

Vogel- en Habitatrichtlijn

De Europese Unie heeft zich ten doel gesteld in 2010 de achteruitgang van de biodiversiteit te stoppen. Een belangrijk instrument hiervoor is de uitvoering van de gebiedsgerichte onderdelen van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn. Dit betekent het realiseren van een netwerk van natuurgebieden van Europees belang: Natura 2000. Dit netwerk heeft als hoofddoelstelling het waarborgen van de biodiversiteit in Europa via maatregelen die nodig zijn voor de instandhouding van soorten en habitattypen die van communautair belang zijn.

3.1.2 Nationaal

De kaders voor het natuur-, milieu- en landbouwbeleid worden vanuit de EU gesteld. De realisatie daarvan via het ruimtelijk beleid vindt vooral op nationaal en regionaal niveau plaats. In de Nota Ruimte (VROM, 2006) heeft het Rijk hiervoor de kaders aangegeven. Het is aan de provincies en gemeenten om deze doelen om te zetten in plannen en deze uit te voeren. Het ruimtelijk beleid voor water en groene ruimte richt zich op borging en ontwikkeling van natuurwaarden, de ontwikkeling van landschappelijke kwaliteit, en van bijzondere, ook internationaal erkende, landschappelijke en cultuurhistorische waarden. Tevens is borging van veiligheid tegen overstromingen, voorkoming van wateroverlast en watertekorten en verbetering van water- en bodemkwaliteit van groot belang. Speciale aandacht heeft het Rijk daarbij voor (VROM, 2006):

- Hoofdwatersysteem;
- Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en robuuste ecologische verbindingen);
- Natura 2000-gebieden;
- Nationale Landschappen;
- Werelderfgoedgebieden;
- Greenports.

Nationale Landschappen

Twintig bijzondere, waardevolle gebieden in Nederland zijn in de Nota Ruimte (VROM, 2006) aangewezen als Nationaal Landschap (figuur 3.1). Het zijn gebieden met internationaal zeldzame of unieke en nationaal kenmerkende landschapskwaliteiten, en in samenhang daarmee bijzondere natuurlijke en recreatieve kwaliteiten. Doelstelling van de Nationale Landschappen is om de landschappelijke, cultuurhistorische en natuurlijke kwaliteiten van die gebieden te behouden, duurzaam te beheren en waar mogelijk te versterken. In samenhang hiermee zal de toeristisch-recreatieve betekenis moeten toenemen.

Figuur 3.1 Nationale Landschappen in Nederland

Ruimte voor verschillende functies in de Nationale Landschappen

Hoewel de Nationale Landschappen hun bijzondere status vooral te danken hebben aan hun kenmerkende en gave landschapskwaliteiten, zijn Nationale Landschappen niet gericht op conservering van dat landschap. Uitgangspunt in Nationale Landschappen (VROM, 2006) is 'behoud door ontwikkeling'. Dat betekent dat Nationale Landschappen zich sociaal-economisch moeten kunnen ontwikkelen, terwijl de bijzondere kwaliteiten van het gebied worden behouden of zelfs versterkt. Nationale Landschappen bieden ruimte voor huisvesting van de eigen bevolkingsgroei, aan de aanwezige bedrijvigheid, inclusief land- en tuinbouw en aan nieuwe vormen van toerisme, recreatie en horecavoorzieningen. Deze ontwikkelingen en de consequenties daarvan zullen we voor de drie gebieden in de volgende paragrafen uitwerken.

De grondgebonden landbouw is in veel gebieden de belangrijkste drager van het cultuurlandschap. Een duurzaam toekomstperspectief voor de landbouw in de Nationale Landschappen is daarom gewenst. Dat betekent dat de grondgebonden landbouw zich in Nationale Landschappen moet kunnen ontwikkelen. Het vraagt om een mix van het stellen van ruimtelijke randvoorwaarden om verdringing van de grondgebonden landbouw door andere functies tegen te gaan en het stimuleren van gewenste ontwikkelingen om de landbouw haar rol als drager van het cultuurlandschap waar te laten maken (Kuiper *et al.*, 2008). Verbreding van de bedrijfsvoering kan nieuwe kansen bieden en bijdragen aan voortzetting van het agrarische beheer van het cultuurlandschap. Het Rijk zal vanuit het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) via cofinanciering een bijdrage leveren aan investeringen en beheerskosten. Op basis van integrale uitvoeringsprogramma's, waarin specifiek aandacht wordt geschonken aan de grondgebonden landbouw, natuur, toerisme en recreatie, zullen afspraken tussen Rijk en provincie worden gemaakt. Voor landbouwbedrijven die moeten produceren onder zware natuurlijke of landschappelijke handicaps, zal het Rijk bekijken of financiële middelen vanuit de EU beschikbaar kunnen worden gemaakt.

Om de problemen tussen de verschillende functies in het landelijke gebied van zuid- en oost Nederland op een samenhangende manier te kunnen aanpakken heeft het Rijk de Reconstructiewet in het leven geroepen. De directe aanleiding voor de wet was de varkenspestepidemie van 1997, maar in de uitwerking is de wet veel breder (Gelderland, 2005b). De uitvoering van de reconstructie is voorzien in de periode 2004 tot 2015. In de reconstructie is het de bedoeling conflicterende belangen ruimtelijk te scheiden en de intensieve veehouderij te concentreren op duurzame locaties met toekomstperspectief. Het landelijke gebied is daartoe opgedeeld in drie zones: extensiveringsgebieden, verwevingsgebieden en landbouwonwikkelingsgebieden.

Strategie van het waterbeheer is 'vasthouden, bergen en afvoeren'. Meer dan voorheen zijn waterkwantiteit en -kwaliteit sturend voor ontwikkeling en locatiekeuze van het grondgebruik. Hiermee wordt beoogd dat het watersysteem op orde wordt gebracht en gehouden, een goede ecologische (grond)waterkwaliteit wordt bereikt (implementatie EU-kaderrichtlijn Water) en de ruimtelijke kwaliteit wordt versterkt.

Rijk en provincies zijn verantwoordelijk voor de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en de robuuste verbindingen. De uitvoering ligt bij de provincies, het Rijk stelt middelen en deskundigheid beschikbaar. De EHS (incl. robuuste verbindingen) moet in 2018 zijn gerealiseerd. Het gaat om 728.500 hectare op het land en 6,3 miljoen hectare in de grote wateren. Om de EHS op het land te realiseren, moet er 275.000 hectare nieuw natuurgebied bij komen. Dit gebeurt op drie manieren: 1) de overheid koopt grond aan en richt die in als natuurgebied; 2) particulieren leggen nieuwe natuur aan; 3) boeren gaan landbouwgronden natuurvriendelijk beheren. Tussen 1990 en 2005 is er 106.000 hectare natuur bij gekomen in Nederland. Daarvan ligt een kwart buiten de EHS. Als de overheid een uitbreiding van 275.000 hectare EHS in 2018 wil halen, zal het tempo de komende jaren omhoog moeten (Algemene Rekenkamer, 2006). Tevens draagt Nederland met 162 gebieden bij aan het Natura 2000-netwerk (figuur 3.2), met een totale omvang van circa een miljoen hectare, waarvan tweederde open water (LNV, 2006).

De doelen in omvang, ruimte en tijd worden per gebied nader uitgewerkt in beheersplannen. In deze beheersplannen is ruimte om aan te geven waar precies en met welk tempo maatregelen genomen worden om de doelen te bereiken. Uitgangspunt is en blijft dat de condities voor de habitattypen en soorten niet mogen verslechteren.

Figuur 3.2 Natura 2000-gebieden.

3.2 Regionaal beleid voor Oost-Achterhoek

Het Gelderse ruimtelijke beleid voor de periode 2005-2015 is uitgewerkt in Streekplan Gelderland (Gelderland, 2005a). De provincie noemt daarbij als doelen onder meer:

- versterken van de economische kracht en de concurrentiepositie van Gelderland;
- bevorderen van een duurzame toeristisch-recreatieve sector in Gelderland met een bovengemiddelde groei;
- versterken van de vitaliteit van het landelijke gebied en de leefbaarheid van daarin aanwezige kernen;
- verbeteren van waardevolle landschappen en realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur;
- watersystemen veilig en duurzaam afstemmen op het veranderende water aan- en afvoer en de benodigde waterkwaliteit;
- bewerkstelligen van een gezonde en veilige milieu(basis)kwaliteit.

Op regionaal niveau is ondermeer de Regionale Structuurvisie Achterhoek (Regio Achterhoek, 2004) beschikbaar, die vooral insteekt op de economische ontwikkeling van het gebied. Op gemeentelijk niveau zijn er landschapsontwikkelingsplannen (LOP's) in voorbereiding. In deze gemeentelijke plannen ligt de nadruk op het thema wonen, werken & recreëren. Leefbaarheid en toerisme krijgen daarbij vooral veel aandacht.

In de Oost-Achterhoek zijn in het kader van deze studie de volgende punten uit de provinciale nota's (Gelderland, 2005a; 2005b) van belang:

1. Binnen het deelgebied Oost-Achterhoek van de Reconstructie gelden voor het *kleinschalige coulissenlandschap op het Winterswijkse plateau* als belangrijkste doelen:

- behoud, herstel en ontwikkeling van het kleinschalige scholtenlandschap;
- versterking van de grondgebonden landbouw en landgoederen als (economische) dragers van het landschap;
- vermindering van de aantasting van natuur en landschap door intensieve veehouderij;
- herstel van het watersysteem, door beekherstel en verdrogingbestrijding.

2. In de Oost-Achterhoek zijn vier gebieden aangewezen als habitatrictlijngebied. Deze gaan deel uitmaken van het Natura 2000-netwerk. Deze vier gebieden zijn (LNV, 2006): het Korenburgerveen (incl. het Vragender- en Meddose veen), Willinks Weust, Bekendelle en het Wooldse veen. Ze maken integraal deel uit van het Nationaal Landschap.

3. De melkveehouderij is de belangrijkste drager van het cultuurlandschap in dit gebied. De provincie Gelderland heeft, in overleg met gemeenten, waterschap en WCL-Winterswijk bestuur, eind 2006 een concept uitwerkingsplan voor het Nationaal Landschap Winterswijk opgesteld (Gelderland, 2006). De opgaven voor de komende jaren zijn:

- instandhouding en versterking van de landschappelijke identiteit;
- realisatie van de EHS;
- realisatie van een natuurlijk watersysteem;
- een verbrede en economisch renderende landbouw;
- versterking van het beleavingsaspect van het landschap, gekoppelde aan recreatie, cultuurhistorie, archeologie en geologie.

Melkveehouderij als drager van het landschap

4. Een groot deel van het grondgebied van de gemeente Winterswijk valt binnen het *groenblauwe raamwerk*. In deze gebieden is herstel van de bekenstructuur en verbetering van de oppervlaktewaterkwaliteit (HEN-wateren) een prioriteit. Ook wil de provincie samen met de regio invulling geven aan de groenblauwe assen tussen de Graafschap en het Plateau van Winterswijk via het bekenstelsel Baakse Beek/Veengoot. De eisen die gesteld worden aan waterkwaliteit en beekherstel leveren beperkingen op voor de landbouw. Zo zullen er minder mogelijkheden komen voor beregening in de zomer en plaatselijk zal met name in de wintermaanden vernatting van percelen optreden. Ook de invoering van 5 m brede teelt- en mestvrije zones langs sommige kwetsbare beken beperkt de teelt van sommige gewassen.

5. De Achterhoek is te omschrijven als een regio met een herkenbare eigen identiteit. Dit is niet alleen te danken aan het karakteristieke landschap, maar ook aan de mensen die er wonen (Gelderland, 2005a). De belangrijkste ambities op het vlak van wonen, werken en recreëren zijn:

- afstemmen van de woningbouw op de woonwensen uit de regio zelf;
- behouden van een minimaal noodzakelijk voorzieningenpeil in de kleinere kernen, aangevuld met een volwaardig voorzieningenpeil in de grotere kernen;
- profilering van recreatie en toerisme;
- bevordering van een betere bereikbaarheid (aanleg van de A18).

De Boven Slinge meandert door natuurgebied de Bekendelle

3.3 Regionaal beleid voor Groene Woud

De hoofdlijnen voor het provinciale ruimtelijk beleid voor de periode 2002-2012 zijn vastgelegd in het streekplan Noord-Brabant genaamd 'Brabant in Balans' (Noord-Brabant, 2002). Hoofddoel van het provinciale beleid, zoals dat is vastgelegd in het streekplan, is: zorgvuldiger ruimtegebruik.

Om dit doel te realiseren worden vijf leidende principes onderscheiden:

- meer aandacht voor de onderste lagen van het systeem: bodem, geomorfologie en water;
- zuinig ruimtegebruik;
- concentratie van verstedelijking;
- zonering van het buitengebied;
- grensoverschrijdend denken en handelen.

Naast het streekplan zijn delen van het Groene Woud ook onderdeel van het reconstructieplan (Noord-Brabant, 2005). Het gaat om de reconstructiegebieden Maas en Meierij, Boven-Dommel en Beerze Reusel. Specifiek voor het Nationaal Landschap 'Het Groene Woud' is inmiddels ook een uitvoeringsplan (Noord-Brabant, 2006) opgesteld dat ter goedkeuring naar het Rijk is gestuurd. Daarnaast zijn er op gemeentelijk en regionaal niveau nog de verschillende uitwerkings- en structuurplannen.

De belangrijkste punten voor deze studie in Streekplan Noord-Brabant (Noord Brabant, 2002), Reconstructieplan (Noord Brabant, 2005) en Uitvoeringsplan (Noord Brabant, 2006) zijn:

1. In het uitvoeringsprogramma voor het Groene Woud worden per kernkwaliteit doelstellingen geformuleerd. Voor de ontwikkeling van het landschap wil men in het uitvoeringsprogramma voortbouwen op de oude cultuurhistorische ontginningsskenmerken. Van oorsprong open gebieden moeten weer opener worden en kleinschalige gebieden weer kleinschaliger, zodat de afwisseling in schaal van het landschap intact blijft of versterkt wordt.
2. Voor natuur is het streven om één groot aaneengesloten natuurgebied te realiseren met een hoge mate van natuurlijkheid.
3. De provincie geeft in het streekplan aan dat ze gebruik wil gaan maken van de lagenbenadering met hierbij meer aandacht voor de onderste lagen. De onderste laag wordt gevormd door het watersysteem, de bodemtypologie en de geomorfologie en de hiermee samenhangende natuurlijke, landschappelijke en cultuurhistorische (landschaps)waarden.

Smalwater, een weer meanderend beekje in de Kampina.

4. In het Groene Woud is landbouw zowel een economische drager als een drager van het cultuurlandschap. Met de reconstructie van de zandgebieden is een ruimtelijke zonering opgesteld (extensiverings-, verwevings- en landbouwontwikkelings-gebieden), die tot doel heeft de vestiging van intensieve veehouderij te sturen en de uitvoer van het omgevingsbeleid te versnellen en in samenhang uit te voeren.
5. In het streekplan wordt aangegeven dat toerisme en recreatie het beste gedijen in een kwalitatief hoogwaardige omgeving. Volgens de provincie moet de recreatiesector actief bijdragen aan de ontwikkeling van landschap en natuur. Op toeristisch-recreatief vlak wordt de nadruk gelegd op het verhogen van de kwaliteit en niet op het verder uitbreiden van bestaande voorzieningen. In de komende jaren wil men door het realiseren van een aantal bezoekerscentra en betere recreatieve ontsluiting (vooral vanuit Tilburg, Den Bosch en Eindhoven) het begrip 'Het Groene Woud' versterken en stedelingen meer bij het Nationale landschap betrekken.

3.4 Regionaal beleid voor IJsseldelta

In het Streekplan Overijssel 2000+ (Overijssel, 2007) schrijft de provincie "Richtinggevend voor de ontwikkeling van het gebied zijn de natuurlijke omstandigheden van water en bodem waarin natuur en grondgebonden landbouw gedijen en een hoge kwaliteit van landschap en cultureel erfgoed". De zeer bijzondere landschappelijke en cultuurhistorische elementen vragen om een beheer waarbij voorzichtig wordt omgesprongen met uitbreiding van stads- en dorpsgebieden. Grondgebonden landbouw dient in het gebied naar de mening van de provincie (Overijssel, 2007) goed uit de voeten te kunnen, binnen de voorwaarde van bescherming van landschap en cultureel erfgoed. In de Koekoekspolder kan de glastuinbouw zich optimaal ontwikkelen. Natuurontwikkeling is op enkele plaatsen aan de orde, bijvoorbeeld daar waar veel kwel aanwezig is en daar waar het verminderen van het risico voor overstroming samen kan gaan met natuurontwikkeling (IJsseluiterwaarden) en in de randmeren (Ketelmeer). De belangrijkste natuurdoeltypen zijn: open water, natte graslanden en moeras. Recreatieontwikkeling kan plaatsvinden op basis van de aantrekkelijke steden, stadjes en dorpen en het water (cultuur- en stedelijk toerisme, vaar- en oeverrecreatie).

In de nota's van het Nationaal Landschap IJsseldelta (IJsseldelta 2006a en 2006b) worden als belangrijkste beleidsvoornemens genoemd:

1. De thema's landschap, cultuurhistorie en water hangen in de IJsseldelta nauw met elkaar samen. Water is een basiselement van de deltageschiedenis en bijvoorbeeld de oorzaak van de grillige structuur van het Kampereiland en de buitenpolders. Grote wateren gaan evenals de polders vaak samen met openheid. Door zowel de openheid als de zichtbaarheid van het water te vergroten kan de beleving van Nationaal Landschap IJsseldelta als delta verder versterkt worden.
2. De overheden (provincie, gemeenten en waterschap) zien de grondgebonden landbouw als belangrijke drager voor de openheid van het gebied en de weidevogelstand. Op basis van vrijwilligheid willen ze samen met de boeren projecten uitvoeren om de kwaliteiten van natuur in het agrarisch gebied weer te vergroten. Behalve om weidevogelbeheer gaat het bijvoorbeeld om de ontwikkeling van vochtminnende natuur langs (verbrede) sloten in combinatie met het realiseren van extra bergingscapaciteit en natuurlijk beheer van dijken en wegbermen.

3. Nieuwe agrarische bebouwing voor de grondgebonden landbouw zal zorgvuldig moeten worden ingepast. Hierbij rekening houdend dat de stallen voor de grondgebonden veehouderij in omvang zullen toenemen. Uitgangspunt van de overheden is dat nieuwbouw primair op de bestaande agrarische bouwblokken plaats zal vinden.
4. Recreatieve voorzieningen die uitgebreid of opgewaardeerd kunnen worden, zijn fiets- en wandelpaden (gedeeltelijk over de dijken), kanoroutes (in polder Mastenbroek), struinpaden (in de uiterwaarden), kijkhutten, ligstrandjes, pleisterplaatsen en aanleghavens zowel in de kernen als daarbuiten. Langs de natte aders, zoals de IJssel, het Zwarte Water en het Ganzendiep, is vooral behoefte aan picknickplaatsen, fietspaden en pontjes. De overheden willen ook het meerdaags verblijfstoerisme stimuleren. Bij het bevorderen van overnachtingsmogelijkheden moet in dit gebied gedacht worden aan ligplaatsvoorzieningen voor de recreatievaart, verblijfsaccommodatie in de stadjes en steden. Ook kleinschalige voorzieningen als kamperen bij de boer en bed-en-breakfast in het buitengebied liggen voor de hand. Het bieden van arrangementen waarin natuur- en cultuurtoerisme worden gecombineerd zijn eveneens kansrijk. De recreatieve kracht van de historische kernen en de stadsfronten aan het water moet daarbij volop benut worden.

De IJsseldelta is rijk aan cultuurhistorische elementen, zoals oude boerderijen, maar ook in de oude Hanzesteden

4 Indicatoren voor gebiedsontwikkeling

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden aan de hand van een aantal indicatoren de ontwikkelingen beschreven die betrekking hebben op de fysieke gebiedskenmerken en op de invloed van de occupatie door de mens. De indicatoren die hier besproken worden, zijn gekozen omdat ze relevant zijn voor verschillende gebruiksfuncties in het landelijk gebied, zoals: grondgebruik op zich, ruimtedruk (vraag naar beschikbare ruimte), landbouw (als belangrijkste grondgebruiker), milieubelasting (basiskwaliteit voor ecologische functies) en veranderingen in het landschap. Als begrenzing voor de onderzoeksgebieden is aangesloten bij de begrenzing van de Nationale Landschappen uit de Nota Ruimte (VROM, 2006). Om een relatie te kunnen leggen met de directe omgeving van de Nationale Landschappen, zijn ook de zones van 10 km rondom de Nationale Landschappen Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta in het onderzoek meegenomen.

Achtereenvolgens worden de volgende gebiedsindicatoren beschreven:

- *Grondgebruik*, geeft het hoofdgrondgebruik aan voor 2005 en de veranderingen die zich hebben voorgedaan ten opzichte van 1995.
- *Stedelijke druk*, geeft het aantal inwoners per hectare en een kwantitatieve uitwerking van de gemeentelijke plannen volgens de Nieuwe kaart van Nederland (2006). Het onderdeel wordt afgesloten met een tijdreeks van kaartbeelden met voor achtereenvolgens 1900, 2005 en 2040 de (verwachte) ruimtelijke situatie.
- *Ontwikkeling van de landbouw*, geeft het agrarische grondgebruik in 2005 en de verandering ten opzichte van 1995. Ook wordt de agrarische bedrijvigheid van beide gebieden geanalyseerd op basis van economische kengetallen en wordt aangegeven welk deel van de agrarische bedrijven als 'verbreed' is aan te merken. Het onderdeel wordt gecombineerd met een overzicht van de gemiddelde EU-subsidie per ha/landbouwgrond.
- *Natuur en landschap*, geeft de oppervlakte EHS en agrarisch en particulier natuurbeheer (SAN/SN) en de mate van 'verstening' per gebied en de ontwikkeling ervan over de periode 1996 tot 2002.
- *Milieu*, geeft kengetallen voor de milieudruk (vermesting en verdroging) in de gebieden.
- *Recreatie*, beschrijft omvang en karakter van recreatie in 2005 en enkele trends die voor recreatie en toerisme in beide gebieden in komende jaren verwacht worden.

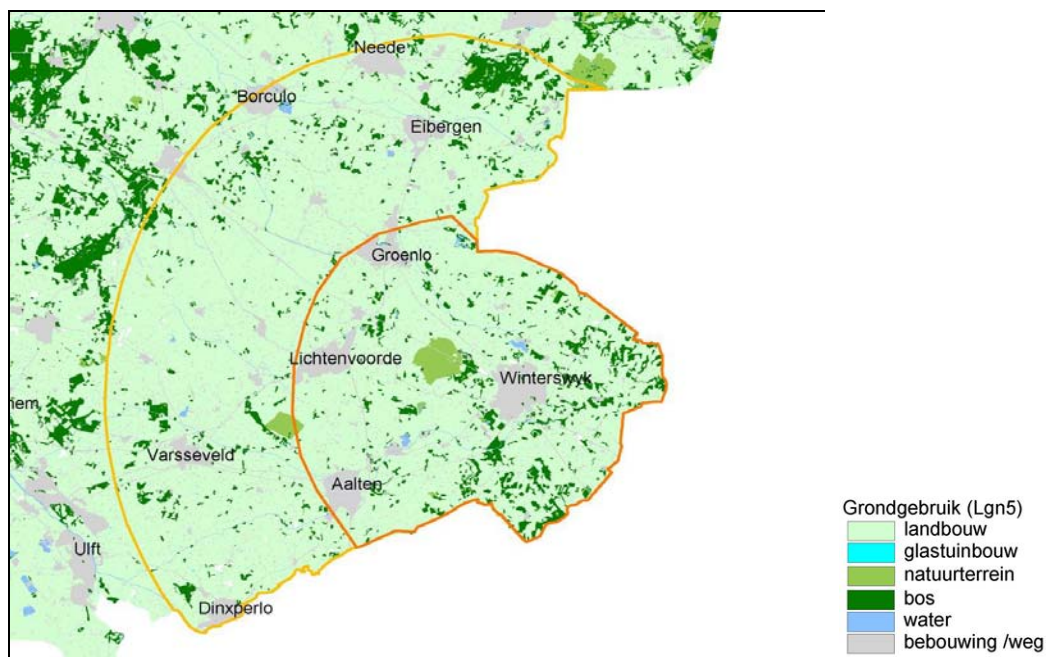
4.2 Grondgebruik

Oost-Achterhoek

In eerste instantie wordt het grondgebruik in het Nationaal Landschap vergeleken met de omringende 10 km zone. Voor het grondgebruik is een indeling gemaakt in categorieën:

- bebouwd/verhard gebied (bebouwde kommen en wegen)
- natuurlijk gebied (bos, natuur en oppervlaktewater)
- landbouwgebied (cultuurareaal)

Figuur 4.1 geeft het beeld voor de Oost-Achterhoek.

Figuur 4.1. Nationaal Landschap Oost-Achterhoek en 10 km zone

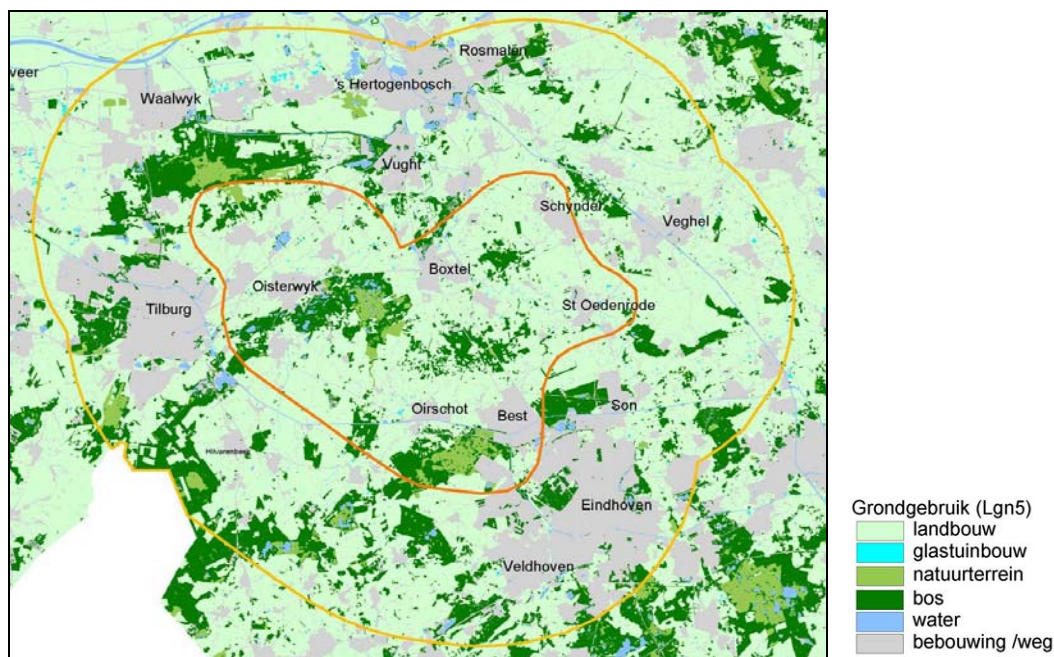
Het Nationaal Landschap Oost-Achterhoek blijkt ten opzichte van de omliggende 10 km zone (voor zover deze binnen de Nederlandse grens is gelegen) zowel een hoger aandeel bebouwing als een hoger aandeel bos en natuur te hebben. Het aandeel landbouwgrond in het Nationaal Landschap is bijna 10% lager dan in de 10 km zone. Een indicatie dat het gebied een meer agrarisch karakter heeft en ook een meer open landschap. Het lage aandeel bebouwing in de 10 km zone betekent een geringe 'stedelijke druk' van buiten het Nationaal Landschap.

In de Achterhoek blijkt tussen 1995 en 2005 - zowel in het Nationaal Landschap als in de 10 km zone - een toename van bebouwd gebied met 0,7% (tabel B3.1 in bijlage 3). Dat is minder dan gemiddeld in Nederland. Het areaal bos/natuur is binnen het Nationaal Landschap sterker toegenomen dan in het gebied eruiten en is nagenoeg gelijk aan de landelijke trend. De afname van het landbouwareaal lag voor zowel 10 km zone als het Nationaal Landschap onder het landelijke gemiddelde.

Groene Woud

Binnen het Groene Woud is er een onderscheid te maken tussen de kern van het gebied die vooral uit bos- en natuurgebieden bestaat en een ring daaromheen die een meer agrarisch karakter heeft. De analyse richt zich hier op het Nationaal Landschap als geheel. Buiten het Nationaal Landschap hebben we een zone van 10 km aangehouden waarin de steden Tilburg, 's Hertogenbosch en Eindhoven liggen.

Uit tabel B3.2 in bijlage 3 en figuur 4.2 blijkt dat de 10 km zone rond het Groene Woud een relatief hoog aandeel bebouwd en verhard gebied heeft en relatief weinig landbouwgrond. Het aandeel bos en natuur is in beide delen ongeveer gelijk. Op basis van het relatief hoge aandeel bebouwing in de 10 km zone kan geconcludeerd worden dat bij het Groene Woud in de zone buiten het Nationaal Landschap er een hoge stedelijke druk aanwezig is.

Figuur 4.2. Nationaal Landschap Groene Woud en 10 km bufferzone

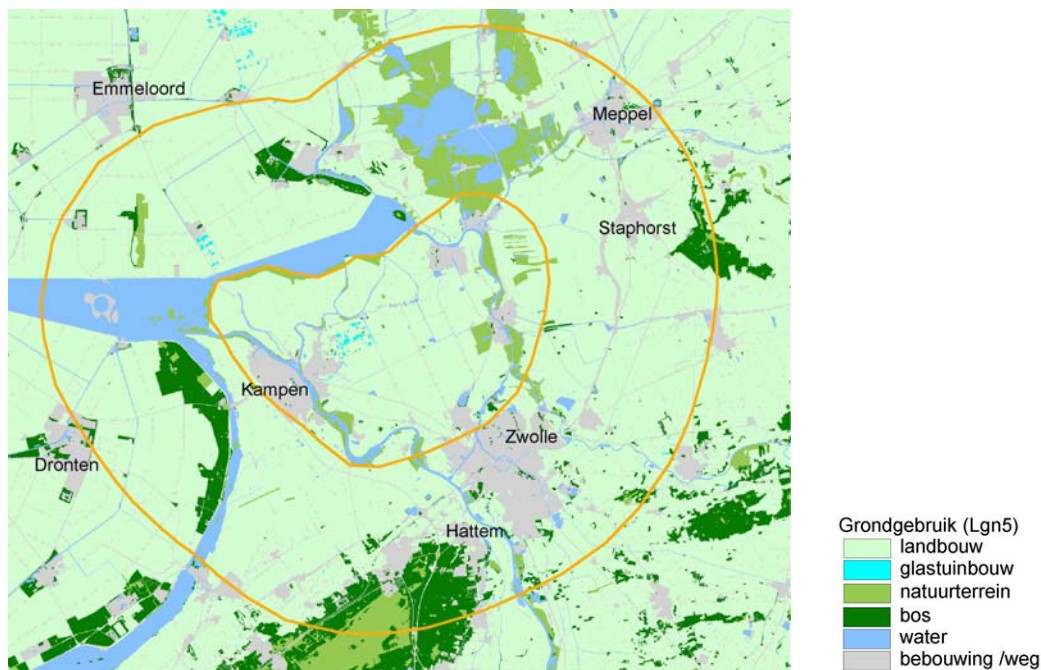
In vergelijking met de Oost-Achterhoek heeft het Groene Woud een relatief hoog aandeel bebouwd gebied, met 19% ligt het ongeveer gelijk aan landelijk gemiddelde. Het aandeel bos en natuur is in Groene Woud ook relatief hoog, net boven het landelijk gemiddelde en ruim boven het aandeel in de Achterhoek, waar minder aaneengesloten bos- en natuurgebieden voorkomen.

De toename van de bebouwing is in het Groene Woud aanzienlijk hoger dan in de Oost-Achterhoek, met respectievelijk 1,3% binnen het Nationaal Landschap en 1,9% in de 10 km zone, dit ging ten koste van landbouwareaal (tabel B3.2 in bijlage 3). De trend van de afname van het landbouwareaal is voor het Groene Woud ongeveer gelijk aan de landelijke daling. De toename van het bebouwde areaal in de 10 km zone rond het Groene Woud ligt boven het landelijke gemiddelde, terwijl de toename binnen het Nationaal Landschap ongeveer gelijk is aan de landelijke trend.

IJsseldelta

De IJsseldelta heeft een oppervlakte van 21.000 ha. Belangrijke deelgebieden zijn De Mastenbroekpolder, Kampereiland en de uiterwaarden van IJssel en het Zwarte Water. Het gebied heeft een relatief hoog aandeel agrarische grond. Het centrale deel is zeer open en vrijwel volledig in gebruik als landbouwgrond. Er is een sterke mate van verwevenheid tussen natuur en water aan de randen van het gebied in de uiterwaarden en langs het Zwarte Meer. De afwezigheid van bos benadrukt de landschappelijke openheid. Verstedelijking en uitbreiding van infrastructuur zijn vooral aan de orde in het gebied tussen Zwolle en Kampen. Noordoostelijk van IJsselmuiden ligt de Koekoekspolder, een kleine droogmakerij die nagenoeg geheel wordt ingenomen door glastuinbouw.

Het Nationaal Landschap IJsseldelta blijkt evenals de Oost-Achterhoek nog vooral een agrarisch gebied te zijn (tabel B3.3 in bijlage 3). 71% van de gronden is in gebruik bij agrariërs, tegenover 64% in de 10 km zone en 63% in de rest van Nederland. Het aandeel bebouwing is zowel in het Nationaal Landschap als in de 10 km zone lager dan gemiddeld in Nederland. Het duidt op een relatief geringe stedelijke druk in het gebied.

Figuur 4.3. Nationaal Landschap IJsseldelta en 10 km bufferzone

In het Nationaal Landschap IJsseldelta is (tabel B3.3 in bijlage 3 en figuur 4.3) het aandeel bebouwd gebied met 1,9% vrij sterk gestegen, meer dan gemiddeld in Nederland (1,4%) en ook sterker dan in de 10 km zone (1,1%). Dit betekent dat het aandeel bebouwd/verhard terrein in de IJsseldelta sterker groeide dan dat in de Oost-Achterhoek (+0,7%) en het Groene Woud (+1,3%). De belangrijkste verklaring daarvoor is de snelle uitbreiding van Zwolle en Kampen, die hun uitbreidingslocaties hebben binnen de hier aangegeven begrenzing. Ook het natuurareaal groeide binnen het Nationaal Landschap boven gemiddeld. Beide toenames zijn ten koste gegaan van het landbouwareaal.

Samenvattend

- In alle van de onderzochte gebieden zien we zowel binnen de Nationale Landschappen als in de 10 km zones daaromheen een toename van de bebouwing en ook een toename van het areaal bos/ natuur. In alle gebieden gaat dit ten koste van het landbouwareaal.
- De groei van het bebouwde gebied was tussen 1995 en 2005 relatief het hoogst voor IJsseldelta (boven landelijke gemiddelde). Voor het Groene Woud was de groei gelijk aan het landelijk gemiddelde en in de Oost-Achterhoek lag de groei onder het landelijk gemiddelde
- Voor de IJsseldelta hangt de relatief sterke groei van bebouwd/verhard gebied samen met de gehanteerde begrenzing. Dit komt omdat de steden Zwolle en Kampen gedeeltelijk binnen de begrenzing van het Nationaal Landschap liggen. Groene Woud en Oost-Achterhoek hebben geen steden binnen Nationaal Landschap.

4.3 Stedelijke druk

4.3.1 Ontwikkeling aantal inwoners

De ontwikkeling van het aantal inwoners vormt een bruikbare indicator voor de stedelijke druk. Over de periode 1998-2006 is voor de zes onderscheiden gebieden de verandering van de inwonersdichtheid bepaald. Voor deze periode is gekozen omdat - op het gewenste schaalniveau van postcode 4 gebieden - geen data beschikbaar zijn van voor 1998.

Tabel 4.1. Relatief verschil in het aantal inwoners 1998- 2006⁴ (bron: CBS, bewerking Alterra)

	Inwoners/ha 1998	Inwoners/ha 2006	% groei aantal inwoners
Achterhoek binnen NatL	2,54	2,49	- 2,0%
Achterhoek 10 km zone	1,65	1,72	+ 4,2%
Groene Woud binnen NatL	3,56	3,75	+ 5,3%
Groene Woud 10 km zone	7,67	7,88	+ 2,7%
IJsseldelta binnen NatL	2,32	2,48	+6,8%
IJsseldelta 10 km zone	2,13	2,33	+9,6
Nederland	4,48	4,67	+ 4,3%

Uit tabel 4.1 blijkt een duidelijk verschil in inwonerdichtheid tussen de regio's. Alleen de inwonerdichtheid van de 10 km zone rond het Groene Woud ligt (ruim) boven het landelijk gemiddelde. Dit wijst op een grote stedelijk druk in de zone rond dit Nationale Landschap. Voor Oost-Achterhoek en IJsseldelta is de inwonerdichtheid in de 10 km zone zelfs lager dan in de Nationale Landschappen. Met name in de Oost-Achterhoek omvat deze 10 km zone weinig woonkernen. In dit verband kan gesproken worden van onderdruk. De ontwikkeling van de inwonerdichtheid (1998-2006) geeft ook een opmerkelijk beeld. Voor het Groene Woud blijkt het aantal inwoners relatief meer te zijn toegenomen in het Nationale Landschap dan in de 10 km zone eromheen, er is dus sprake van enige nivellering. De Oost-Achterhoek laat binnen het Nationale Landschap zelfs een daling zien van het aantal inwoners. Ook opmerkelijk is de sterke relatieve groei in de IJsseldelta. Zowel binnen als buiten het Nationale Landschap neemt het aantal inwoners er procentueel het meest toe. Daarbij moet men zich wel realiseren dat de groei vooral in de steden plaats vindt en veel minder in het landelijk gebied. De mate van versterking (zie tabel 4.7 in paragraaf 4.5) maakt hier wel een onderscheid in.

4.3.2 Nieuwe kaart van Nederland, plannen tot 2020

Oost-Achterhoek

De Nieuwe Kaart van Nederland (Nirov, 2006) geeft voor de Oost-Achterhoek een beperkte uitbreiding van het bebouwde gebied, bestaand uit enige uitbreiding van de grote kernen. Het buitengebied zal volgens de plannen weinig extra bebouwing krijgen. Ook in de 10 km zone is slechts in een geringe uitbreiding van bebouwing voorzien. Wel is er in het buitengebied veel ruimte gereserveerd voor de landbouwontwikkelingsgebieden (LOG 's). Deze zijn het resultaat van de reconstructie zandgronden. In de LOG's wordt de intensieve veehouderij mogelijkheden geboden om zich te ontwikkelen door uitbreiding en nieuwe vestiging van bedrijven. De aangegeven LOG 's zullen weliswaar niet volledig worden volgebouwd, maar de verwachting is wel dat er een sterke toename zal zijn van staloppervlak en infrastructuur om de ontsluiting van de gebieden te verbeteren.

Tabel B3.4 en figuur B3.1 (beide in bijlage 3) laten zien dat in de regio Oost-Achterhoek de geplande uitbreiding van de bebouwing onder het landelijke gemiddelde ligt. Het aandeel LOG is in de 10 km zone ten opzichte van de reconstructiegebieden als geheel relatief hoog. De toename van de versterking in het buitengebied zal er naar verwachting hoog zijn.

⁴ Aantal inwoners is bepaald op basis van postcode (pc4) gebieden. Oppervlakte en grenzen van de pc4-gebieden verschillen tussen 1998 (eerste jaar waarvan gegevens bekend zijn) en 2006. Om deze reden is de inwonerdichtheid bepaald. Procentueel verschil in inwonerdichtheid is gelijk aan het procentuele verschil in inwoneraantal.

Groene Woud

Het Groene Woud ligt in een sterk verstedelijkte omgeving. Zoals figuur B3.2 in bijlage 3 laat zien, zijn hier ook veel meer plannen voor nieuwe woon- en werklocaties dan in de Oost-Achterhoek (figuur B3.1 in bijlage 3).

De verwachte groei van de bebouwing (tabel B3.5 in bijlage 3) is voor de Groene Woud in zowel het Nationaal Landschap als in de 10 km zone veel hoger dan in de Oost-Achterhoek. De tot 2020 geplande uitbreiding ligt ook ruim boven het landelijke gemiddelde. De voorziene uitbreiding binnen de begrenzing van het Groene Woud bevindt zich overigens vooral rond Tilburg. Voor de kern van het gebied gelden in feite geen uitbreidingen. Opvallend voor het kerngebied is wel de aanwezigheid van behoorlijk omvangrijke LOG's in de zone tussen Tilburg en Eindhoven.

IJsseldelta

De nieuwe kaart van Nederland geeft voor het Nationale Landschap IJsseldelta meer bouwplannen aan dan voor de omliggende buffer (figuur B3.3 en tabel B3.6 in bijlage 3). Vooral de uitbreiding van Zwolle (wonen) en Kampen (werken) en de plannen voor uitbreiding van glastuinbouw in de Koekoekspolder springen in het oog.

De uitbreiding van Zwolle vindt hoofdzakelijk plaats in de wijk Stadshagen die in de polder Mastenbroek wordt gebouwd. Deze ligt binnen de oorspronkelijke begrenzing van het Nationaal Landschap. In feite voldoet deze stadsuitbreiding niet aan het streven om binnen Nationale Landschappen alleen te bouwen voor de eigen bevolking (migratie saldo nul). De verwachting is dan ook dat de begrenzing van het Nationaal Landschap zal worden aangepast zodat Stadshagen uiteindelijk er buiten zal komen te liggen. Buiten het Nationaal Landschap valt vooral de geplande uitbreiding van Meppel op, zichtbaar in het noordoosten van de kaart. Met de ontwikkelingsvisie 2030 heeft de Gemeente Meppel besloten de komende kwart eeuw 5.300 woningen te bouwen tussen Meppel en Nijeveen. Het project Nieuwveense Landen omvat 736 ha veenweidelandschap.

In vergelijking met de Oost-Achterhoek en het Groene Woud heeft de IJsseldelta geen landbouwontwikkelingsgebied, want het gebied behoort niet tot de reconstructiegebieden.

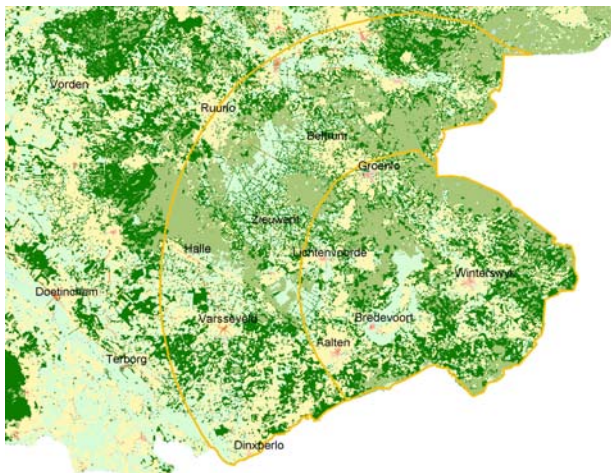
4.3.3 Kaartbeelden voor 1900, 2005 en 2040

De tijdreeks geeft kaartbeelden voor de tijdstippen 1900, 2005 en 2040. De kaarten zijn gemaakt op basis van drie verschillende bestanden, waarbij de legenda eenheden niet volledig overeenkomen.

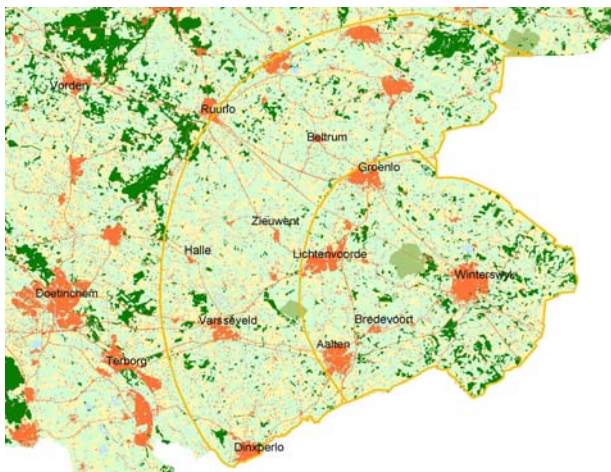
Vooral de legenda voor natuur, bos en recreatiegebieden is niet consistent. De kaart van 1900 is gebaseerd op het bestand Historisch grondgebruik (HGN, Alterra 2000). In dit bestand worden woeste grond/natuur (=middelgroen) en bos (donkergroen) onderscheiden. Het beeld van 2005 is afkomstig van het bestand Landgebruik Nederland (LGN, Alterra 2005). Ook hier representeren de donker en middel groene kleuren respectievelijk bos en natuur gebieden. De kaart van 2040 is afkomstig van het Milieu en Natuurplanbureau (MNP, 2007a). In deze kaart worden bos- en natuurgebied niet onderscheiden en zijn ze als 1 eenheid opgenomen (donkergroen). Daarnaast wordt een legenda-eenheid recreatie onderscheiden (lichtergroen). Deze recreatiegebieden zijn hoofdzakelijk geconcentreerd rondom bos- en natuurgebieden en zullen naar verwachting met veel bomen en met een groen karakter worden ingericht. De afname aan kleine landschapselementen die in afgelopen decennia ook in Oost-Achterhoek heeft plaatsgevonden (Dijkstra *et al.*, 1997) is uit de schaal van deze kaarten niet goed af te lezen.

Oost-Achterhoek

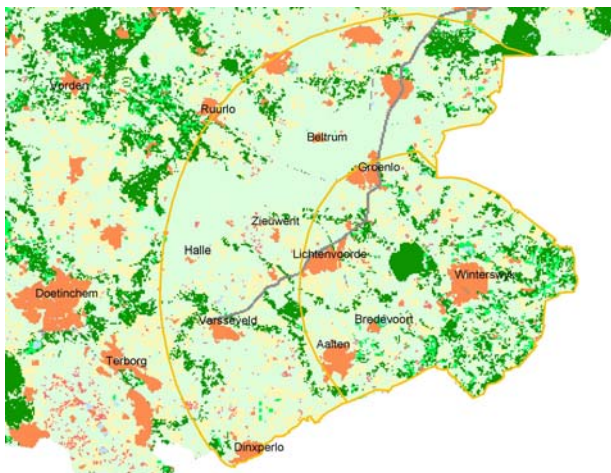
De kaartbeelden in figuur 4.4 laten een sterke afname tussen 1900 en 2005 zien van de 'woeste', niet in cultuur gebrachte gronden. In de Oost-Achterhoek is in feite alleen het Korenburgerveen als woeste grond bewaard gebleven. In het beeld voor 2040 valt de toename van recreatiegroen het meest op. Voor de rode functies wordt in de Oost-Achterhoek slechts een relatief beperkte uitbreiding t.o.v. 2005 verwacht.

Verleden, 1900 (HGN)

Heden, 2005 (LGN5)

Toekomst, 2040 (MNP)

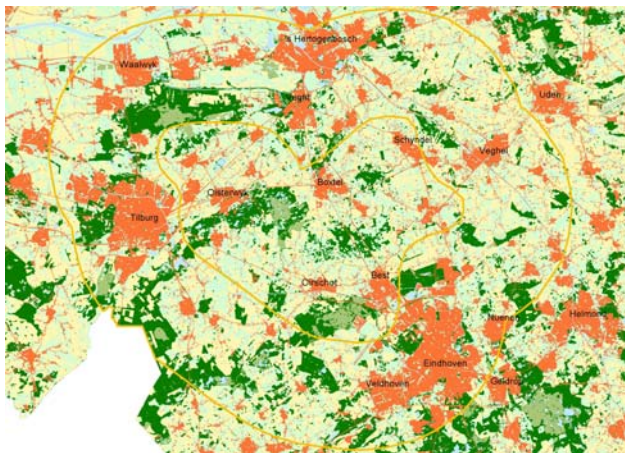
Figuur 4.4. Tijdreeks grondgebruik en stedelijke druk in Oost-Achterhoek, voor toelichting zie tekst.

Groene Woud

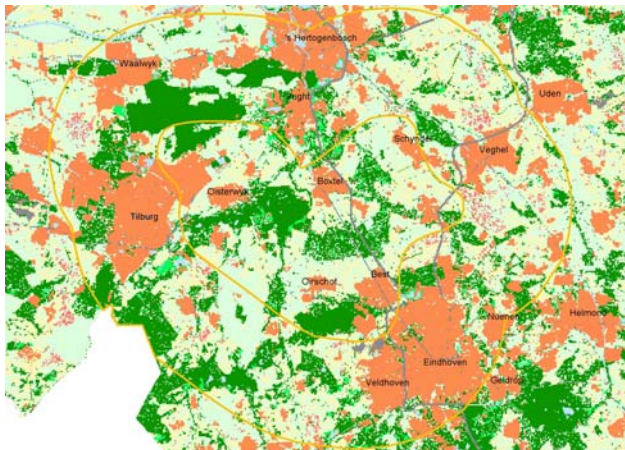
Voor het Groene Woud (figuur 4.5) is de sterke afname van het areaal woeste grond vanaf 1900 het meest opvallend. In vergelijking met de Oost-Achterhoek valt op dat het Groene Woud in 1900 veel meer bouwland had. Het duidt erop dat het gebied toen al relatief dichtbevolkt was. Het beeld voor 2005 laat een zeer sterke stedelijke groei zien, verspreid over het totale gebied. Richting 2040 wordt ook nog een sterke uitbreiding van het stedelijk gebied verwacht, veel sterker dan in de Oost-Achterhoek. Wel wordt de stedelijke uitbreiding vooral verwacht in de 10 km zone om het Nationaal Landschap. Dit gaat daar ten koste van de landbouwgronden. Voor het hart van het Groene Woud is voorzien in de ontwikkeling van een aaneengesloten netwerk van bos- en natuurgebieden.

Verleden, 1900 (HGN)

Heden, 2005 (LGN5)

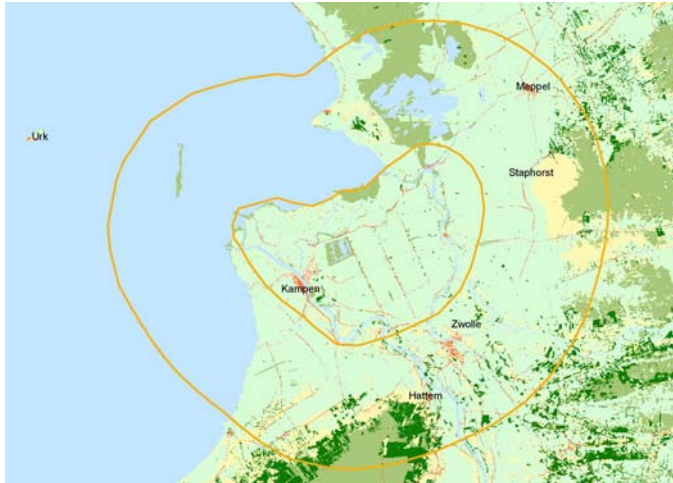

Toekomst, 2040 (MNP)

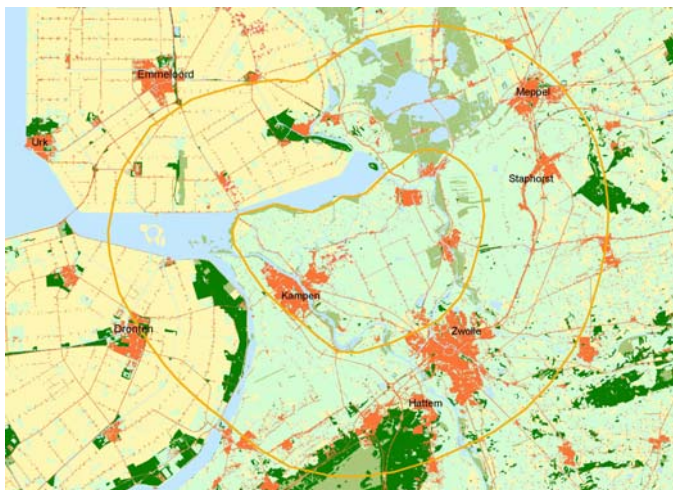
Figuur 4.5. Tijdreeks grondgebruik en stedelijke druk in Groene Woud, toelichting in tekst

IJsseldelta

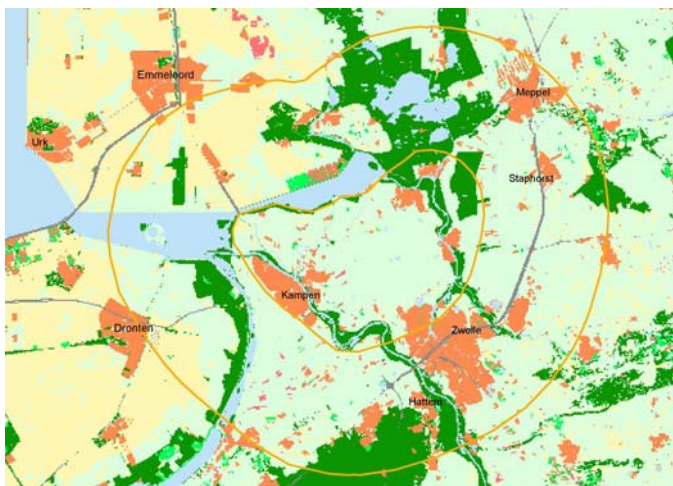
Meest opvallend verschil tussen 1900 en 2005 (figuur 4.6) zijn de aanleg van de IJsselmeerpolders. Verder zijn de kernen behoorlijk in omvang toegenomen. De polder Mastenbroek en Kampereiland zijn nagenoeg onveranderd gebleven. Richting 2040 wordt een beperkte groei verwacht van bebouwing en natuur. Het grootste deel blijft echter grasland.

Verleden, 1900 (HGN)

Heden, 2005 (LGN5)

Toekomst, 2040 (MNP)

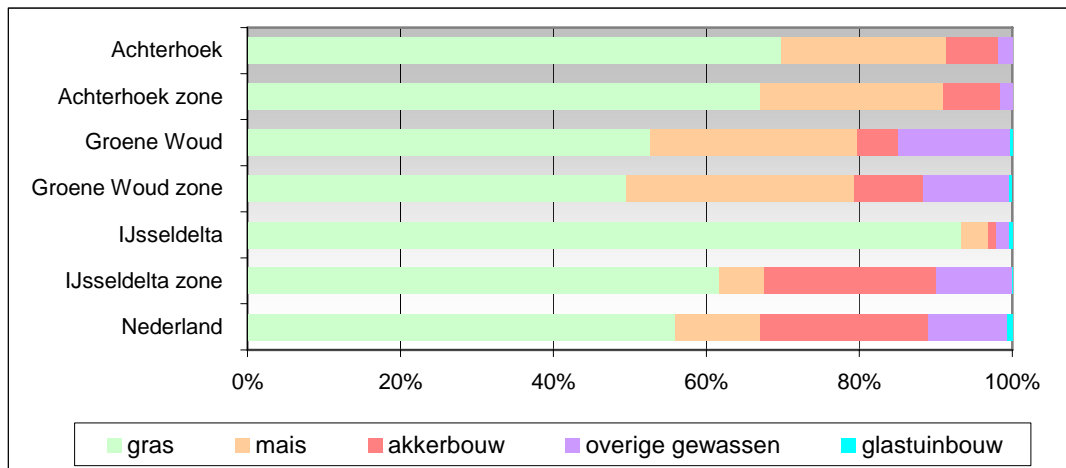
Figuur 4.6. Tijdreeks grondgebruik en stedelijke druk in IJsseldelta, toelichting in tekst.

Samenvattend

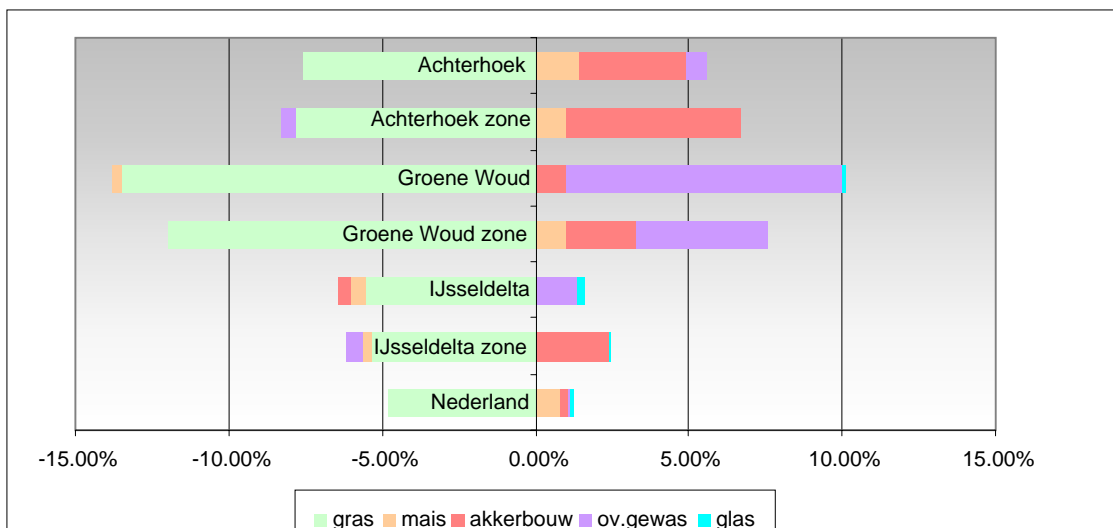
- Het aantal inwoners per km² is in het Groene Woud zowel in het Nationaal Landschap als in de 10 km zone daar omheen hoger dan in Oost-Achterhoek en IJsseldelta.
- Tussen 1998 en 2006 had de IJsseldelta echter relatief de sterkste groei van het aantal inwoners. In de Oost-Achterhoek daalde het aantal inwoners in het Nationale Landschap in die periode.
- Volgens de Nieuwe kaart van Nederland (bouwplannen tot 2020) heeft het Groene Woud naar verhouding de meeste bouwplannen en de Oost-Achterhoek de minste. De geplande oppervlakte aan bouwplannen komt in de IJsseldelta overeen met het gemiddelde percentage voor heel Nederland. De nadruk van de plannen ligt in de IJsseldelta meer op werken dan in het Groene Woud waar de bouwplannen meer betrekking hebben op wonen.
- De kaartbeelden van het MNP voor jaar 2040 lijken daarop aan te sluiten. En laten voor het Groene Woud zien dat de toename van de bebouwing vooral aan de randen zal plaatsvinden, terwijl de kern van het gebied een groener karakter krijgt.

4.4 Ontwikkeling van de landbouw

Uit de verdeling van het grondgebruik (paragraaf 4.2) blijken de Oost-Achterhoek en IJsseldelta over relatief veel landbouwgrond te beschikken (respectievelijk 75% en 71% van het gebied). In het Groene Woud bestaat 60% van het gebied uit cultuurgrond, dat is iets minder dan het landelijk gemiddelde (63%). Ingezoomd op het areaal cultuurgrond (figuur 4.7) blijkt in de Oost-Achterhoek 98% van de landbouwgrond in gebruik te zijn bij de grondgebonden landbouw. Voor de 10 km zone geldt nagenoeg dezelfde verdeling. De agrarische grond in het Groene Woud heeft een hoger aandeel overige gewassen. Het betreft vooral boomkwekerijgewassen. Het aandeel snijmaïs is in het Groene Woud ook relatief hoog. Het hogere aandeel snijmaïs en overige gewassen wijzen er op een relatief intensief gebruik van de landbouwgrond. Voor het Nationaal Landschap IJsseldelta valt op dat meer dan 90% van het cultuurareaal uit grasland bestaat. De omringende buffer heeft meer akkerbouwgrond en meer overige gewassen.

Figuur 4.7. Verdeling van het agrarische grondgebruik (2005) (bron: LGN5. Alterra, 2005).

Figuur 4.8. Verandering van het agrarische areaal in 2005 als % van het totale agrarische areaal in 1995 (bron: LGN5, LGN 3 plus, Alterra, 2005).

Over de periode 1995 tot 2005 blijkt het agrarische areaal over heel Nederland netto te zijn afgenomen met bijna 4% (figuur 4.8). Ten opzichte van het totale landbouwareaal in Nederland nam het areaal grasland met ongeveer 5% af terwijl het overige agrarisch gebruik met ruim 1% toenam. In de Oost-Achterhoek blijkt het areaal grasland sterker te zijn gedaald dan de landelijke trend (-8%), daar stond een toename van het areaal bouwland tegenover met 6%. De netto afname van het agrarisch areaal met 2% lag dus ruim onder de landelijke afname.

In het Groene Woud was sprake van een sterke verschuiving binnen het agrarisch grondgebruik. Het areaal grasland nam relatief sterk af (-14%), terwijl het areaal overige gewassen relatief sterk groeide (+9%). Zoals eerder al genoemd betrof het vooral een toename van boomkwekerij gewassen. Netto nam het landbouwareaal in het Groene Woud met 4% af, gelijk aan het landelijke gemiddelde.

In de IJsseldelta traden slechts betrekkelijk geringe verschuivingen op in het agrarisch grondgebruik. Binnen het Nationale Landschap nam het areaal grondgebonden landbouw af terwijl het areaal van meer intensieve teelten (o.a. glastuinbouw) iets groeide. Ondanks de betrekkelijk geringe verschuivingen nam het landbouwareaal in de IJsseldelta netto sterker af (5%) dan in de andere onderzochte Nationale Landschappen.

De veranderingen in het agrarisch grondgebruik laten zien dat in het Groene Woud een vrij sterke verschuiving optreedt naar intensievere teelten, voor de IJsseldelta is dit enigszins van toepassing. Boomteelt en nog meer glastuinbouw leveren per ha meer op dan melkveehouderij of akkerbouw. Als een link wordt gelegd met de geconstateerde hogere stedelijk druk in het Groene Woud, lijkt het erop dat deze druk niet alleen heeft geleid tot een sterkere afname van het agrarische areaal, maar tevens een 'push' vormt naar intensievere teelten. Dat wil zeggen teelten die per hectare meer opbrengen. Een verklaring kan zijn dat het voor bedrijven dicht bij een stad, door de hogere druk en prijzen op de grondmarkt, moeilijk is om in fysieke zin hun bedrijf te vergroten en ze dus eerder voor intensivering van de agrarische productie kiezen.

Agrarische bedrijfstypen

Voor de analyse van de agrarische bedrijvigheid is gebruik gemaakt van het bestand GIAB 2005, een door Alterra ontwikkeld informatiesysteem waarin de jaarlijkse landbouwtelling van het CBS aan adreslocaties is gekoppeld. De analyse levert tal van economische kengetallen op gebiedsniveau, die iets zeggen over de structuur en de vitaliteit van de landbouw.

Structuur van de landbouw

Tabel 4.2 geeft de verdeling van het aantal agrarische bedrijven per bedrijfstype.

Tabel 4.2. Aantal bedrijven per bedrijfstype (bron: GIAB, 2005)

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
Aantal	798	1.432	1.204	2976	464	1.899	78.251
<i>% bedrijven per productierichting</i>							
Akkerbouw	7%	8%	7%	10%	2%	18%	15%
Tuinbouw	3%	2%	14%	12%	11%	5%	17%
Graasdier	66%	62%	47%	45%	84%	67%	49%
Hokdier	12%	15%	20%	21%	2%	5%	9%
Combinaties	12%	13%	11%	12%	1%	5%	9%
Totaal	100%	100%	100%	100%	0%	0%	100%
NGE/ha	2,8	2,9	6,2	4,8	2,8	2,4	3,7

- Uit de verdeling van het aandeel bedrijven per bedrijfstype blijkt voor Oost-Achterhoek en Groene Woud een gering verschil in landbouwstructuur tussen Nationaal Landschap en de 10 km zone. De verdeling van de verschillende bedrijfstypen is er ongeveer gelijk. Voor de IJsseldelta geldt wel een verschil met de 10 km zone. Dit omringende gebied heeft relatief veel akkerbouw, hokdier en combinatie bedrijven. Binnen het Nationaal Landschap overheersen hier de graasdierbedrijven.
- De productiecapaciteit per eenheid oppervlakte (NGE/ha) blijkt voor het Groene Woud veel hoger te liggen dan voor de Oost-Achterhoek en de IJsseldelta. Het onderstreept de eerdere constatering dat het Groene Woud een relatief intensieve agrarische productie heeft. Ten opzichte van het landelijk gemiddelde is de landbouw in de Oost-Achterhoek en in de IJsseldelta relatief extensief.

Vitaliteit van de landbouw

De vitaliteit van de landbouw op gebiedsniveau wordt in sterke mate bepaald door het aandeel bedrijven dat groot genoeg is (c.q. voldoende productiecapaciteit heeft) om in de komende jaren de verwachte concurrentieslag te overleven. Als indicator voor de vitaliteit van de primaire agrarische productie (tabel 4.3) hanteren we daarom de gemiddelde productieomvang per bedrijf (NGE/bedrijf).

Tabel 4.3 Vitaliteit van de afzonderlijke agrarische sectoren (NGE/bedrijf) (bron: GIAB, 2005).

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
Totaal	58	55	89	77	89	62	89
Akkerbouw	27	14	13	15	19	73	53
Tuinbouw	151	94	246	161	202	183	209
Graasdier	53	54	52	63	69	48	60
Hokdier	90	79	115	95	87	79	98
Combinaties	46	52	54	60	110	72	70

- De gemiddelde bedrijfsomvang van de totale agrarische sector ligt in het Groene Woud en in de IJsseldelta gelijk aan het landelijke gemiddelde. In de Oost-Achterhoek ligt deze ruim onder het landelijke gemiddelde. Het is een duidelijke aanwijzing dat de landbouw in de Achterhoek relatief minder vitaal is
- In alle drie gebieden zijn op basis van de gemiddelde productieomvang per bedrijf de tuinbouw- en hokdiersector als de meest vitale bedrijfstypen aan te geven. De grondgebonden sectoren akkerbouw en graasdierhouderij zijn gemiddeld minder vitaal. De gemiddelde productieomvang van de sectoren ligt in Achterhoek en Groene Woud onder het landelijk gemiddelde. De IJsseldelta vormt daarop een uitzondering. Binnen het Nationale Landschap is de graasdiersector relatief vitaal terwijl in de 10 km zone de akkerbouwsector als relatief vitaal is aan te geven.

Een andere benadering van de vitaliteit van de landbouw wordt weergegeven door ontwikkeling van de agrarische sector over de laatste jaren. Hier uitgesplitst naar de ontwikkeling van het aantal bedrijven, de totale agrarische productieomvang en het totale bedrijfsareaal. De cijfers geven aan in welk mate en op welke wijze de landbouw krimpt of groeit. Tabel 4.4 geeft een overzicht over de periode 1998-2005.

Tabel 4.4. Ontwikkeling van de landbouw in de periode 1998-2005 (bron: GIAB, 1998 en GIAB, 2005).

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
Aantal bedrijven	-25%	-27%	-29%	-26%	-21%	-23%	-23%
NGE-totaal	-26%	-29%	-18%	-22%	-5%	-19%	-14%
Ha-totaal	-5%	-4%	-10%	-9%	0%	-4%	-4%
Ha/bedrijf	+27%	+31%	+27%	+24%	+27%	+24%	+24%
NGE/bedrijf	-1%	-3%	+16%	+6%	+21%	+5%	+12%
NGE/ha	-22%	-26%	-9%	-14%	-5%	-16%	-10%

- Zowel in het Groene Woud als in de Oost-Achterhoek stopten iets meer bedrijven dan gemiddeld in Nederland, terwijl in de IJsseldelta de afname geringer was.
- In de Oost-Achterhoek daalde de productieomvang van de landbouw (NGE-totaal) relatief sterk. In het Groene Woud was de afname geringer maar nog wel boven het landelijk gemiddelde. In de IJsseldelta nam de totale productieomvang minder af dan gemiddeld in Nederland.
- De afname van het totale bedrijfsareaal blijkt voor de Oost-Achterhoek in deze analyse gelijk te liggen aan het landelijke gemiddelde, terwijl deze voor het Groene Woud meer dan twee keer zo hoog is. In de IJsseldelta nam het gezamenlijk bedrijfsareaal relatief weinig af.
- De gemiddelde schaalvergroting (ha/bedrijf) blijkt tussen de gebieden weinig te verschillen.
- De gemiddelde groei van de productieomvang (NGE/bedrijf) bleef in de Oost-Achterhoek duidelijk achter. Het verschil valt te verklaren uit de ontwikkeling van de afzonderlijke sectoren. Over de genoemde periode blijkt op landelijk niveau dat als gevolg van prijsdalingen in de grondgebonden landbouw ondanks schaalvergroting de productiecapaciteit nauwelijks toenam. De tuinbouwsector vormt daarop een uitzondering en dat verklaart in het Groene Woud en IJsseldelta een relatief sterke toename van de gemiddelde productieomvang per bedrijf.
- Een verschuiving naar intensievere teelten blijkt ook uit de ontwikkeling van de productieomvang per ha. In vergelijking met het landelijke gemiddelde is er in de Oost-Achterhoek een daling van het saldo per hectare (NGE/ha). In het Groene Woud en de IJsseldelta is de daling van het gemiddelde saldo per ha geringer dan het landelijke gemiddelde. Dit is te verklaren door een toegenomen belang van de tuinbouwsector.

- Het overall beeld sluit aan bij de geconstateerde vitaliteit op basis van de gemiddelde bedrijfsomvang. De landbouw in de Oost-Achterhoek is weinig vitaal. In het Groene Woud is de vitaliteit van land- en tuinbouw voor Nederlandse begrippen gemiddeld te noemen, de IJsseldelta heeft een relatief vitale landbouw.

Verbrede landbouw

Naast schaalvergroting en intensivering van de productie kunnen agrarische bedrijven ook inzetten op nevenactiviteiten om extra inkomen te genereren (Korevaar, 2006). Het is de vraag of boeren in gebieden waar de vitaliteit van de primaire productie achterblijft, vaker inzetten op verbreding.

- Het aandeel verbrede bedrijven is in de Oost-Achterhoek en de IJsseldelta ongeveer gelijk aan het landelijke gemiddelde. In het Groene Woud ligt het aandeel onder het landelijke gemiddelde (Tabel B3.7 in bijlage 3).
- Binnen de Nationale Landschappen blijkt met uitzondering van de IJsseldelta, het aandeel bedrijven met verbreding hoger te zijn dan in de omliggende 10 km zone.
- Recreatie blijkt zowel in de Oost-Achterhoek als het Groene Woud een belangrijke neventak, met een aandeel boven het landelijke gemiddelde.
- Agrarisch natuurbeheer is in de Oost-Achterhoek en de IJsseldelta de meest voorkomende verbredingactiviteit. In het Groene Woud is het aandeel bedrijven met agrarisch natuurbeheer relatief gering.
- In het Groene Woud is daarentegen het aandeel van bedrijven dat (streek)producten verkoopt groter dan in beide andere gebieden.
- De andere verbredingtakken, evenals het aandeel biologische bedrijven, scoren in de verschillende regio's over het algemeen gelijk of onder het landelijke gemiddelde.
- Voor de IJsseldelta valt het op dat een relatief hoog aandeel bedrijven loonwerk verricht.

Landbouwsubsidies

Een belangrijk deel van de agrarische sector, vooral de grondgebonden landbouw, wordt nog sterk gesubsidieerd vanuit Brussel (tabel 4.5). Inmiddels is besloten deze subsidies de komende jaren voor een belangrijk deel af te bouwen (zie ook 3.1.1). In het Alterra-rapport 'Ruimtelijke neerslag van GLB-betalingen in Nederland' (Hermans *et al.*, 2006) is met de betalingsspecificaties van 2004 onderzocht welke gebieden het sterkst afhankelijk zijn van deze EU-subsidies (figuur 4.9).

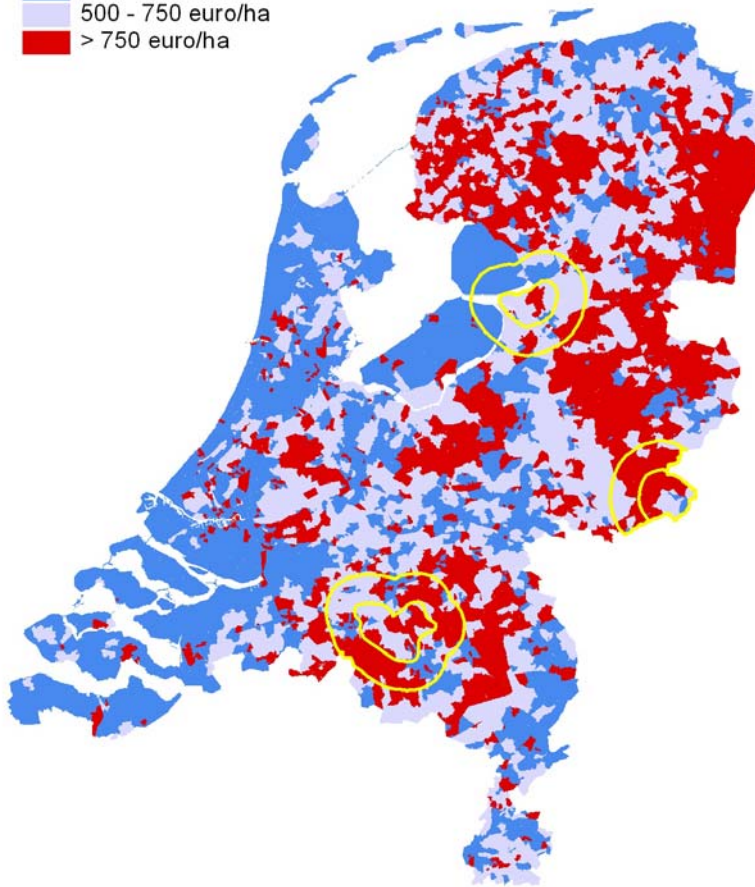
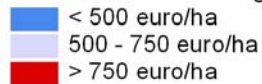
Tegelijkertijd met het afbouwen van de subsidies worden de subsidies ook anders ingezet. Nu ontvangen boeren nog inkomenssteun op basis van hun productie in het verleden. Dat gaat de komende jaren veranderen. Het huidige kabinet en ook het Europese parlement vinden dat van een historische verdeling moet worden overgegaan op een gebiedsgerichte verdeling, waarin naast productie, maatschappelijke doelen voorop staan. Volgens het MNP kunnen deze gebiedsgerichte GLB-subsidies extra kwaliteit opleveren voor milieu, natuur en landschap. Dit heeft echter wel een negatief effect op het inkomen van boeren en op het aantal landbouwbedrijven in Nederland (MNP, 2007b).

Tabel 4.5. Gemiddelde subsidie/ha landbouwgrond in 2004 uit eerste pijler van GLB

	Gemiddelde subsidie/ha landbouwgrond (€)
Achterhoek NatL	751
Achterhoek 10 km zone	759
Groene Woud NatL	721
Groene Woud 10 km zone	817
IJsseldelta NatL	755
IJsseldelta 10 km zone	817
<i>Alle 20 Nationale Landschappen</i>	586
Nederland	610

- In deze drie Nationale Landschappen wordt gemiddeld meer GLB-subsidie per hectare ontvangen dan gemiddeld in Nederland en ook meer dan gemiddeld in alle Nationale Landschappen.
- De bedrijven in de 10 km zones ontvangen per hectare meer subsidie dan de bedrijven in de Nationale Landschappen, met uitzondering van de Oost-Achterhoek.
- Afbouw van de subsidies zal naar verwachting een sterkere schaalvergroting tot gevolg hebben, waarbij veel bedrijven zullen stoppen. Deze ontwikkeling kan leiden tot grote veranderingen van het landschap.

subsidie / ha landbouwgrond 2005

Figuur 4.9. Subsidie/ha landbouwgrond per postcode4 gebied (Hermans et al., 2006)

Samenvattend

- In Oost-Achterhoek en IJsseldelta is ruim 90% van de grond in gebruik voor de melkveehouderij. In Groene Woud ongeveer 80%. Het overige deel is in gebruik bij akkerbouw- en tuinbouwbedrijven.
- In het Groene Woud heeft een vrij sterke verschuiving plaatsgevonden naar intensieve teelten, vooral boomteelt. In de IJsseldelta is de glastuinbouwsector relatief sterk gegroeid zij het op een beperkt areaal.

- Met uitzondering van de IJsseldelta zijn de verschillen in landbouwstructuur tussen Nationaal Landschap en 10 km zone gering.
- De gemiddelde intensiteit van het agrarisch grondgebruik (NGE/ha) is in het Groene Woud ongeveer het dubbele van dat in de Oost-Achterhoek en IJsseldelta.
- De afname van het aantal bedrijven lag in de periode 1998-2005 in Groene woud en Oost-Achterhoek iets boven het landelijk gemiddelde. Voor de IJsseldelta was de afname nagenoeg gelijk aan het landelijk gemiddelde.
- Het aandeel verbrede bedrijven ligt in de Oost-Achterhoek en de IJsseldelta ongeveer gelijk aan het landelijk gemiddelde. In het Groene Woud is dit aandeel duidelijk lager. Dit komt vooral door het geringe aantal bedrijven dat aan agrarisch natuurbeheer doet.
- In de Nationale Landschappen Oost-Achterhoek en Groene Woud is het aandeel verbrede bedrijven hoger dan in de 10 km zone. In de IJsseldelta is er geen verschil.
- Recreatie en agrarisch natuurbeheer scoren als verbredingactiviteiten relatief hoog in de Oost-Achterhoek. In het Groene Woud vormt verkoop van producten de belangrijkste verbredingactiviteit. Voor de IJsseldelta zijn agrarisch natuurbeheer (=weidevogelbeheer) en loonwerk relatief veel voorkomend.

4.5 Natuur en landschap

Oppervlakte EHS (alleen terrestrisch)

Ongeveer 20% van het Nederlandse grondgebied maakt deel uit van de EHS (tabel 4.6). Wat opvalt is dat zowel Nationaal Landschap IJsseldelta als Oost-Achterhoek met 15% een lager aandeel EHS hebben dan gemiddeld in Nederland. Het Groene Woud heeft met respectievelijk 32% en 25%, zowel binnen als buiten het Nationaal Landschap een relatief hoog aandeel EHS. Verder valt op dat de IJsseldelta in de 10 km zone rondom het Nationaal Landschap een hoger aandeel EHS heeft dan erin. Dit wordt vooral veroorzaakt door de aanwezigheid van de Wieden in NW Overijssel. In de Oost-Achterhoek is het aandeel EHS binnen het Nationaal Landschap twee keer zo hoog als er buiten.

Tabel 4.6. Oppervlakte Ecologische Hoofdstructuur (EHS) gebieden (bron: MNP, 2003)

	Oppervlakte	EHS	
	(ha)	(ha)	(%)
Achterhoek NatL	25.104	3.642	15%
Achterhoek 10 km zone	38.779	2.841	7%
Groene Woud NatL	38.126	12.014	32%
Groene Woud 10 km zone	112.595	28.501	25%
IJsseldelta NatL	20.957	3.140	15%
IJsseldelta 10 km zone	88.131	18.270	21%
Nederland	3.493.659	695.310	20%

Oppervlakte agrarisch natuurbeheer (SAN)

In 2018 moet de EHS volledig zijn gerealiseerd. Een deel hiervan is het zogenaamde agrarisch natuurbeheer, een ander deel is particulier natuurbeheer. Het doel van agrarisch natuurbeheer is het verhogen van de natuurkwaliteit van het landelijk gebied. De gronden behouden de hoofdfunctie landbouw. De taakstelling is 117.685 ha. Daarvan heeft 97.685 ha betrekking op de EHS. De rest (20.000 ha) ligt buiten de EHS. De taakstelling voor particulier natuurbeheer is 42.771 ha. Per 31 december 2005 was op 75.651 hectare een beheerregeling agrarisch natuurbeheer (SAN) afgesloten en op 3288 ha een beheerregeling particulier natuurbeheer (SN).

Opvallend is dat in alle deelgebieden, behalve in de 10 km zone in de Oost-Achterhoek, het aandeel grond dat onder de subsidieregeling van SAN of SN valt, veel hoger ligt dan het Nederlands gemiddelde (tabel B3.8 in bijlage 3). In deze gebieden leveren boeren en in mindere mate ook particulieren een aanzienlijke bijdrage aan het beheer van natuur en landschap. Opgemerkt moet worden dat bestaande bos- en natuurgebieden (van bijv. Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten) niet onder deze regelingen vallen. Deze maken wel deel uit van de EHS.

Landschap

Voor het landschap hebben we gekozen voor de indicator verstening. Verstening staat daarbij voor de mate van bebouwing en de toename daarvan in de periode 1996-2002. Bij deze indicator is er een onderscheid gemaakt tussen bebouwde kom en buitengebied. Voor de begrenzing van de bebouwde kom van steden en dorpen is een bestand gebruikt van het ministerie van VROM. Wat buiten de bebouwde kom valt wordt als buitengebied beschouwd. Onder verstening zijn hier uitsluitend gebouwen en huizen gerekend. Wegen, kassen en erfverharding vallen er buiten. Gemiddeld is de bebouwde kom in Nederland voor 17,3 % versteend en het buitengebied voor 0,84%. Tabel 4.7 geeft per deelgebied voor bebouwde kom en buitengebied de oppervlakte versteend gebied in 2002, de absolute toename in de periode 1996-2002 en de relatieve toename over deze periode.

Tabel 4.7. Mate van verstening (m²/ha) in 2002 en de ontwikkeling vanaf 1996 (Gies et al., 2005)

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Neder-
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	land
bebouwde kom 2002 (m ² /ha)	1.994	1.924	1.833	1.952	2.077	1.782	1.730
groei 1996-2002 (m ² /ha)	+131	+171	+242	+240	+249	+115	+151
groei 1996-2002 (%)	+7%	+10%	+15%	+14%	+14%	+7%	+10%
buitengebied 2002 (m ² /ha)	106	113	141	133	59	68	84
groei buitengeb. '96-'02 (m ² /ha)	+2	+3	+12	+16	+8	+6	+8
groei buitengeb. '96-'02 (%)	+2%	+3%	+10%	+13%	+7%	+9%	+10%

- De mate van verstening binnen de bebouwde kom ligt in alle drie gebieden boven het landelijk gemiddelde.
- De mate van verstening van het buitengebied is voor Oost-Achterhoek en Groene Woud bovengemiddeld en voor de IJsseldelta minder dan gemiddeld.
- De ondergrond lijkt het verschil te kunnen verklaren. De hoge zandgronden van Oost-Achterhoek en Groene Woud bieden, vooral ook in historisch perspectief, veel minder beperkingen voor bebouwing dan het laag gelegen natte weidegebied van de IJsseldelta.
- In alle gebieden heeft een toename van de verstening plaatsgevonden tussen 1996 en 2002.
- In het Groene Woud was sprake van een bovengemiddelde groei van de oppervlakte steen in het buitengebied, in de IJsseldelta was de groei nagenoeg gelijk aan het landelijk gemiddelde en in de Oost-Achterhoek was de groei relatief laag.
- De (relatieve) toename van de verstening in het buitengebied was binnen de Nationale Landschappen lager dan in de omliggende buffer.
- De groei van de mate van verstening komt duidelijk overeen met het eerder geconstateerde verschil in stedelijk gebied tussen beide regio's.

Samenvattend

- Het aandeel EHS-gebieden is in Nationaal Landschappen IJsseldelta en Oost-Achterhoek lager dan gemiddeld in Nederland.
- In de studiegebieden leveren boeren een aanzienlijke bijdrage aan het beheer van natuur en landschap via de subsidieregeling agrarisch natuurbeheer (SAN).
- De mate van verstening in het buitengebied van Oost-Achterhoek en Groene Woud is ongeveer twee keer zo hoog als in de IJsseldelta, dit valt onder meer te verklaren uit de eigenschappen van de bodem die bouwen op de natte veen- en kleigronden minder gemakkelijk maken dan op zandgrond.
- De toename van de verstening in het buitengebied relatief is relatief laag in de Oost-Achterhoek en ligt voor Groene Woud en IJsseldelta ongeveer gelijk aan het landelijk gemiddelde.

4.6 Milieu

Vermesting

Vermesting is de 'verrijking' van ecosystemen met stikstof en fosfor. Dit gebeurt voornamelijk via het op het land brengen van dierlijke mest en kunstmest. Deze 'verrijking' kan leiden tot nadelige effecten voor ecosystemen en volksgezondheid (zie tabel 4.8).

Tabel 4.8. Milieukengetallen voor N en P voor de agrarische sector in de gebieden in 2005 (bron: GIAB en INITATOR2, 2004 in: De Vries et al., in prep)

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
GDE (1/ha)	1,6	1,7	1,5	1,6	1,8	1,2	1,1
Fosfaatbemesting (kg/ha/jr)							
<i>Kunstmest</i>	9	9	7	8	11	9	9
<i>Dierlijke mest</i>	38	37	30	34	33	25	24
Fosfaatafvoer (kg/ha/jr)							
<i>Uitspoeling grondwater</i>	4	3	6	6	3	4	6
<i>Afvoer opp. water</i>	1	1	1	1	3	3	2
Stikstofbemesting (kg/ha/jr),	313	305	213	248	375	261	247
<i>Kunstmest</i>	119	115	71	86	170	123	115
<i>Rundermest, stal</i>	80	83	40	49	134	75	62
<i>Varkensmest</i>	61	56	62	68	9	21	29
<i>Pluimveemest</i>	11	11	13	15	6	11	11
<i>Rundermest, weide</i>	43	41	27	31	55	31	30
Stikstofafvoer (kg/ha/jr)							
<i>Uitspoeling grondwater</i>	15	11	16	15	1	5	9
<i>Afvoer opp. water</i>	8	9	10	9	3	5	6
Stikstofdepositie (kg N/ha/jr)	44	43	49	48	30	31	34

De groei in veel natuurlijke ecosystemen zoals bossen, vennen en heidevelden wordt vooral op zandgronden gelimiteerd door de beschikbaarheid van stikstof. Het gevolg van stikstofdepositie is dat deze extra stikstof extra groei geeft. Als de stikstofdepositie boven een bepaald kritisch niveau komt, neemt een beperkt aantal plantensoorten sterk toe ten koste van vele andere soorten. Hierdoor neemt de biodiversiteit af. Vergrassing van heide en bossen en het oprukken van bramen en brandnetels zijn herkenbare voorbeelden van de gevolgen van vermesting. Tevens kan de functie van grondwater als grondstof voor drinkwater door een te hoge concentratie van nitraat bedreigd worden.

- Uit tabel 4.8 blijkt dat zowel in de Oost-Achterhoek als in het Groene Woud de landbouw beduidend intensiever is dan in de IJsseldelta. Waarbij zowel de Achterhoek en Groene Woud, die elkaar weinig ontlopen, hogere belastingen en emissies hebben dan het landelijk gemiddelde.
- De uitspoeling van N uitspoeling in IJsseldelta is beduidend lager dan in andere gebieden en het landelijk gemiddelde als gevolg van hoge denitrificatie door natte omstandigheden.
- Verder valt op dat de P-afvoer naar het oppervlakte water in IJsseldelta hoger is dan in de andere gebieden. Dit komt door de relatief natte en venige omstandigheden (hogere mineralisatie).

Verdroging

Door ingrepen in de waterhuishouding ten behoeve van de landbouw heeft de natuur in Nederland over het algemeen te kampen met verdroging. De afgelopen jaren zijn maatregelen getroffen om verdroging tegen te gaan. Inventarisatie door het RIZA (Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling) toont echter aan dat op veel plaatsen nog geen herstel is opgetreden (tabel B3.9 en figuur B3.4 in bijlage 3).

In alle drie gebieden blijkt voor het overgrote deel nog geen of weinig verbetering voor de verdroogde natuur te zijn opgetreden. De kaartjes van figuur B3.4 (Bijlage 3) tonen voor Oost-Achterhoek en Groene Woud aan dat in de aaneengesloten natuurgebieden vaak al wel enig herstel is opgetreden. Echter vooral bij de beekdalen blijkt de situatie nog maar zelden te zijn verbeterd. In de IJsseldelta is op een aantal plaatsen al wel enige vooruitgang geboekt voor de verdroging van natuur.

Hydrologische beïnvloedingsgebieden van Natura 2000-gebieden

Beïnvloedingsgebied Natura 2000 is geen officiële term. De term wordt wel gebruikt (M. Broekmeyer, Alterra, pers. meded.) in verband met de externe werking: de invloed van activiteiten die buiten het Natura 2000-gebied plaatsvinden, maar die wel effect hebben op het natuurgebied zelf, bijvoorbeeld grondwateronttrekking, agrarische activiteiten etc. Tussen EHS- en Natura 2000-gebieden is sprake van een sterke overlap. De beïnvloedingsgebieden vertonen daarentegen geen overlap met de natuurgebieden, maar sluiten erop aan. Ze zijn te beschouwen als buffers rond de Natura 2000-gebieden, maar hebben geen status in de zin dat er beperkingen voor bijvoorbeeld de landbouw gelden.

Opvallend is het grote aandeel van beïnvloedingsgebieden in het Nationaal Landschap Oost-Achterhoek (tabel 4.9). Maar liefst 46 % van de cultuurgrond behoort tot deze categorie, terwijl de Oost-Achterhoek een relatief laag aandeel EHS heeft (tabel 4.6) ten opzichte van het Nederlandse gemiddelde. Ook is er weer een groot verschil zichtbaar tussen het Nationale Landschap en de buffer. Ook in het Groene Woud en in de IJsseldelta ligt het aandeel beïnvloedingsgebieden boven het Nederlands gemiddelde. In het Groene Woud met 23% bijna twee keer zo hoog als datzelfde gemiddelde (12%). We kunnen dan ook stellen dat er in de onderzochte Nationale Landschappen rond de EHS en Natura 2000-gebieden een belangrijke opgave ligt om het grondgebruik van de omringende beïnvloedingsgebieden af te stemmen op de natuurfunctie.

Tabel 4.9. Oppervlakte hydrologische beïnvloedingsgebieden¹⁾ in de studiegebieden

	Oppervlakte (ha)	Beïnvloedingsgebied (ha)	(%)
Achterhoek NatL	25.104	11.596	46%
Achterhoek 10 km zone	38.779	5.529	14%
Groene Woud NatL	38.126	8.871	23%
Groene Woud 10 km zone	112.595	20.740	18%
IJsseldelta NatL	20.957	3.459	17%
IJsseldelta 10 km zone	88.131	6.713	8%
Nederland	3.493.659	432.486	12%

1) Beïnvloedingsgebied van Natura 2000-gebieden (MNP, 2007a)

Samenvattend

- Zowel de Oost-Achterhoek als het Groene Woud hebben een hoge veebezetting. De N- en P-productie en de ammoniakemissie liggen boven het landelijk gemiddelde.
- In de drie Nationale Landschappen beïnvloedt het cultuurlandschap in grote mate de hydrologie van de Natura 2000-gebieden.
- In de Oost-Achterhoek en het Groene Woud blijkt in afgelopen jaren nauwelijks verbetering opgetreden te zijn in de verdrogingssituatie van de natuur. Voor de IJsseldelta heeft al wel enig herstel plaatsgevonden.

4.7 Recreatie

Huidige situatie

Per afzonderlijke gemeente zijn geen gegevens over recreatie en toerisme bekend. Ook van de studiegebieden Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta zijn geen afzonderlijke gegevens beschikbaar. De Achterhoek als geheel wordt wel als toeristische regio onderscheiden. Het Groene Woud ligt op de grens van de drie Brabantse toeristische regio's West- en Midden-Brabant, Meierij- en Noordoost-Brabant en Zuidoost-Brabant. Cijfers over recreatie en toerisme in de IJsseldelta zijn evenmin beschikbaar. De gemeente Zwartewaterland wordt vaak in de statistieken van de Kop van Overijssel meegenomen. Zwolle en Kampen worden soms als een zelfstandige toeristische regio beschouwd en soms bij de Overijsselse Vechtstreek en Salland gevoegd. In tabel B3.10 in bijlage 3 worden de toeristische kengetallen vermeld voor hele Achterhoek, de provincies Noord Brabant en Overijssel.

Trends en ontwikkeling

Een belangrijke trend is de vergrijzing. Op 1 januari 2006 was 14,3% van de inwoners van Nederland 65 jaar of ouder. De groep ouderen zal de komende jaren sterk toenemen. Dit biedt kansen voor de Achterhoek, aangezien deze groep het toeristische product van de Achterhoek aantrekkelijk vindt. De ouderen hebben meer vrije tijd, gaan vaker op vakantie en hebben steeds meer te besteden. 32% van de binnenlandse vakantiegangers in de Achterhoek was in 2005 55 jaar of ouder. Dit is aanzienlijk meer dan gemiddeld in Nederland (24%). De belangrijkste redenen voor een bezoek aan de Achterhoek zijn de mooie omgeving, de fietsmogelijkheden en het landschap. Mei en september zijn de drukste maanden (Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme (GOBT), 2006).

In Brabant vormen daarentegen gezinnen met kinderen (zowel jonge gezinnen als gezinnen met tieners) de belangrijkste groep. Kinderen tot 12 jaar zorgen voor maar liefst één op de vier vakanties in Brabant. Het accommodatieaanbod in Brabant wordt sterk gedomineerd door

het kampeerproduct, waarbij vaste staanplaatsen overheersen. Bezoek aan attractieparken maakt in Brabant een groter aandeel uit van de recreatieve activiteiten dan elders in Nederland. Daarnaast zijn wandelen, zwemmen en uit eten gaan activiteiten die door toeristen in Brabant het meest worden ondernomen. Vakanties van ouderen (> 55 jaar) waarvan de kinderen het huis uit zijn (zogenaamde empty nesters) blijft in Brabant achter bij het landelijk gemiddelde. Sinds 1998 is de directe werkgelegenheid in de toeristisch-recreatieve sector in Brabant met 10% toegenomen. Deze sector is daarmee voor de werkgelegenheid belangrijker dan bijvoorbeeld de agrarische sector (Brabants Bureau voor Toerisme, 2006).

Omdat er geen aparte trendanalyses gemaakt zijn voor de IJsseldelta vermelden we hier trends die verwacht worden voor de toeristisch-recreatieve ontwikkelingen in Kop van Overijssel (GOBT, 2007a). Ook de bezoekers in de Kop van Overijssel (omgeving van Giethoorn en de Weerribben) zijn vaker dan gemiddeld in Nederland 55 jaar en zij maken een tochtje met de auto door het gebied of gaan fietsen. Verblijfsrecreanten komen meestal voor een op natuur gerichte vakantie en/of watersportactiviteiten. Onze eigen indruk is dat in de IJsseldelta veel gefietst wordt door bewoners uit de directe omgeving. Vooral op zondagen is het erg druk in het gebied met fietsers uit Zwolle en Kampen die een rondje fietsen. Hoewel de IJsseldelta omgeven wordt door rivieren en het Randmeer, is de watersport in de IJsseldelta weinig ontwikkeld, dit in tegenstelling tot de Kop van Overijssel, waar watersporten juist een dominante trekpleister vormen.

Samenvattend

- Alle drie gebieden vervullen een belangrijke recreatiefunctie. In Oost-Achterhoek is vooral de verblijfsrecreatie van groot belang. In de IJsseldelta domineert het dagtoerisme vanuit de omringende steden. In het Groene Woud is het een mix van verblijfsrecreatie en dagtoerisme.
- In de Achterhoek groeit het aantal overnachtingen nog. In het Groene Woud en Overijssel lijkt de ontwikkeling te stagneren.
- De doelgroepen voor de gebieden verschillen sterk. De Achterhoek en Kop van Overijssel trekken veel 55- plussers, die vaak komen om te fietsen door het mooie landschap. In Brabant vormen gezinnen met kinderen de belangrijkste doelgroep, deze komen om te kamperen en attractieparken te bezoeken.

Recreatie in de Achterhoek

De IJsseldelta leent zich goed voor klein-schalige recreatie zoals wandelen en fietsen

4.8 Indicatoren voor een integrale afweging van de kwaliteiten van het landelijk gebied

Om de kwaliteiten van een gebied goed te duiden, moet niet alleen gekeken worden naar de landschappelijk kwaliteiten van het gebied, maar moet ook rekening worden gehouden met de andere functies van het gebied. Er moet geleefd en gerecreëerd kunnen worden en er vinden economische activiteiten plaats. In de voorgaande paragrafen 4.2 t/m 4.7 zijn verschillende indicatoren uitgewerkt om deze ontwikkelingen op het vlak van grondgebruik, stedelijke druk, ontwikkeling van de landbouw, natuur en landschap, milieu en recreatie te beschrijven. Een samenvatting van deze indicatoren (tabel 4.10) laat zien dat een relatief eenvoudige set een handzaam overzicht biedt om de ontwikkelingen van verschillende aspecten op het vlak van people, planet en profit in een gebied te karakteriseren. De set indicatoren is een eerste aanzet om tot zo'n integrale afweging te komen, maar moet nog verder uitgewerkt worden.

Tabel 4.10. Samenvatting van ontwikkelingen in de drie studiegebieden, in en buiten het Nationaal Landschap, en gemiddeld in Nederland.

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Neder- land
	NatL	10 km zone	NatL	10km zone	NatL	10 km zone	
Grondgebruik 2005 t.o.v. 1995 (tabellen B3.1, B3.2 en B3.3 in bijlage 3)							
oppervlakte bos/natuur/water (%)	0,9	0,3	1,0	0,4	1,8	1,3	1,0
oppervlakte landbouw (%)	-1,5	-1,0	-2,3	-2,4	-3,7	-2,5	-2,4
Bebouwing tot 2020 (tabellen B3.4, B3.5 en B3.6 in bijlage 3)							
voor wonen (%)	1,8	0,4	5,7	5,3	2,9	1,0	2,6
voor werken (%)	0,4	0,9	0,8	2,5	2,2	0,8	1,8
Landbouw 2005 t.o.v. 1998 (tabel 4.4)							
aantal bedrijven (%)	-25	-27	-29	-26	-21	-23	-23
NGE/bedrijf (%)	-1	-3	16	6	21	5	12
Milieu							
N uitspoeling naar grondwater (kg/ha/jr) (tabel 4.8)	15	11	16	15	1	5	9
aandeel hydrologisch be- invloedingsgebied (%) (tabel 4.9)	46	14	23	18	17	8	12
Natuur							
aandeel EHS in gebieden in 2003 (%) (tabel 4.6)	15	7	32	25	15	21	20
Recreatie							
groei vakanties en overnach- tingen (%) (tabel B3.10 in bijl. 3)	8		-5		-3		3

5 Interviews en workshops

5.1 Inleiding

Hoofdstuk 2 bevat gebiedsbeschrijvingen en in hoofdstuk 3 is een beeld geschetst van het beleid dat vanuit verschillende overheden op de gebieden afkomt. Daarna hebben we in hoofdstuk 4 aan de hand van een aantal indicatoren de effecten in beeld gebracht van beleid en autonome ontwikkelingen voor de kwaliteit van het landelijke gebied. Per gebied hebben we vervolgens eerst in een aantal gesprekken met deskundigen getoetst of onze beelden over de gebieden kloppen en deze waar nodig aangevuld met verdere (lokale) informatie. De interviews vervulden voor ons een belangrijke rol om ons beeld van de gebieden compleet te krijgen en als voorbereiding voor de workshops. In elk gebied hebben we daarna een workshop met regionale vertegenwoordigers gehouden om de kansen en bedreigingen voor het gebied nader in kaart te brengen en te zoeken naar opties om negatieve ontwikkelingen tegen te gaan en positieve ontwikkelingen te stimuleren.

Beeld van de workshop in het Groene Woud

Gehanteerde methodiek bij interviews en workshops

Voor de interviews zijn stakeholders benaderd (bijlage 1) die nauw betrokken zijn bij de ontwikkelingen in het betreffende gebied en die een brede kijk hebben op deze ontwikkelingen. Ze zijn niet gevraagd als vertegenwoordiger van hun organisatie of doelgroep. Getracht is om een verscheidenheid aan stakeholders bij deze interviews te betrekken. Om uit de interviews steeds over dezelfde aspecten informatie te verkrijgen, is bij de interviews een standaard vragenlijst gehanteerd (bijlage 2).

Voor de workshops zijn per gebied 8 tot 11 personen uitgenodigd waarvan we verwachtten dat ze het gebied goed kennen en in kunnen schatten wat de toekomstige (beleids)-ontwikkelingen voor effect zullen hebben op het gebied. De uitgenodigde personen vertegenwoordigen samen een breed spectrum van actoren die in de betreffende regio actief zijn (voor

deelnemerslijst, zie bijlage 1). Alle deelnemers hebben enthousiast meegedaan en voor veel input tijdens de discussies gezorgd. Van de workshops zijn afzonderlijke verslagen gemaakt.

In de workshops hebben we eerst aan de deelnemers gevraagd om de kernkwaliteiten van het gebied te benoemen. Vervolgens hebben wij op basis van de deskstudie, aangevuld met informatie uit de interviews, een korte presentatie gegeven over hoe wij het gebied en de ontwikkelingen in dat gebied zagen. De deelnemers reageerden daarop door, individueel op een zogenaamde stille wand, aan te geven wat zij als belangrijkste kansen en bedreigingen voor het gebied zagen richting 2020. Tot slot volgde een brainstormsessie over beleidsopties, dat wil zeggen wat zou er moeten gebeuren om negatieve ontwikkelingen tegen te gaan en positieve ontwikkelingen te stimuleren?

5.2 Oost-Achterhoek

Voorafgaand aan de workshop zijn met zes personen interviews gehouden. Een deel van deze personen heeft ook deelgenomen aan de workshop. In totaal waren er bij deze workshop, die gehouden is op 18 oktober 2006 in 'Het Noorden' in Aalten, acht deelnemers (bijlage 1).

5.2.1 Kwaliteiten van het gebied

De deelnemers omschrijven de kernkwaliteiten van het gebied als een kleinschalig, aantrekkelijk landschap met nog veel oude cultuurhistorie en veel variatie in abiotisch milieu (tabel 5.1). Het is een gevarieerd landschap met veel particulier bezit, weinig stedelijke druk en relatief weinig inwoners. Het is een goed onderhouden en verzorgd agrarisch cultuurlandschap met als belevingskenmerken donkerte, rust en geheimzinnigheid.

Tabel 5.1. Kwaliteiten van de Nationale Landschappen Oost-Achterhoek, Groene Woud en IJsseldelta volgens Nota Ruimte (VROM, 2006) en de workshopdeelnemers

	Kernkwaliteiten volgens Nota Ruimte	Kwaliteiten volgens de workshopdeelnemers
Oost-Achterhoek	<ul style="list-style-type: none"> o kleinschalige openheid o groene karakter o microreliëf door essen 	<ul style="list-style-type: none"> o kleinschalig o veel cultuurhistorie o variatie in abiotisch milieu o weinig stedelijke druk o gevarieerd landschap o verzorgd agrarisch cultuurlandschap o melkveehouderij is drijvende kracht o betrokkenheid bewoners o goede naamsbekendheid
Groene Woud	<ul style="list-style-type: none"> o kleinschalige openheid o groene karakter o samenhangend complex van beken, essen, kampen, bossen en heides 	<ul style="list-style-type: none"> o kleinschalig coulisselandschap o beekdalen o cultuurhistorische elementen o afwisseling & diversiteit o goed toegankelijk o Brabantse mentaliteit/cultuur
IJsseldelta	<ul style="list-style-type: none"> o oudste rationele geometrische verkaveling van Nederland o grote mate van openheid o reliëf in de vorm van huisterpen en kreekruggen 	<ul style="list-style-type: none"> o rust o ruimte o openheid o vergezichten o water & wind o diversiteit o centrale ligging

De melkveehouderij is de drijvende kracht in het gebied. Er heerst een gezonde ondernemerszin. De bewoners voelen een hoge mate van betrokkenheid bij het gebied. Het gebied heeft een goede naamsbekendheid. Het ligt ver genoeg van steden om er geen last van te hebben en voldoende dicht bij om er wat betreft recreatie voordelen van te plukken.

5.2.2 Kansen en bedreigingen

De deelnemers zien het als een uitdaging om de cultuurhistorisch waardevolle elementen in het landschap zo in te zetten dat er een leefbaar platteland blijft bestaan waar ook nog wat verdiend kan worden en waar ook de typische streekcultuur bewaard blijft. Daarvoor moet er voldoende grond beschikbaar blijven voor de landbouw. De deelnemers noemen een bont scala aan kansen alsmede bedreigingen.

Kansen

Het gebied heeft een hoge abiotische en biotische potentie voor de ontwikkeling van waardevolle natuurwaarden. Belangrijke voorwaarde daarvoor is het verbeteren van de milieukwaliteit en vasthouden van water in het gebied. Door samen te werken en gezamenlijke doelen te stellen kan het gebied een betere uitstraling krijgen. Toerisme en recreatie kunnen van zo'n kwaliteitsslag profiteren. Een andere kans is het produceren van eerlijk voedsel voor een regionale markt. Als idee werd genoemd een melkpak met reclame voor het gebied. Er is een breed gedragen visie dat ondernemers in dit gebied niet afhankelijk willen worden van subsidie en meer de eigen broek willen ophouden.

Andere kansen zijn dat landgoederen nog meer bijdragen aan het product 'Winterswijk' door hun toegankelijkheid verder te verbeteren en dat op alle 'boerenerven' die in bezit zijn van 'westerlingen' aandacht besteed wordt aan natuurbeheer. Natuur en landschap, gastvrijheid, wandel- en fietsmogelijkheden zijn kenmerken waarvoor toeristen naar de Oost-Achterhoek komen. Het vergroten van wandel en fietsmogelijkheden over boerenland met vergoeding voor de boer als tegenprestatie is een uitbreiding van deze vorm van groene diensten. Voor een duurzame ontwikkeling is het gewenst dat er mogelijkheden komen voor langjarige beheerscontracten >30 jaar, zodat boeren hun bedrijfsvoering op het beheer kunnen afstemmen.

*Typisch
landschap voor
de Achterhoek*

Bedreigingen

Als belangrijke bedreigingen werden genoemd de onbekendheid met ecologische en cultuurhistorische schatten, vervlakking van landschapkenmerken door bijvoorbeeld schaalvergroting en grootschalige begrazingseenheden, of door het in onbruik raken van grond, boomkwekerijen en paardenlinten, coniferen en barokke boerderettes.

Een andere bedreiging werd gezien in het vele beleid dat niet vanzelf resultaat oplevert. Ongeduld en teveel dynamiek waarbij de ontwikkelingen elkaar zo snel opvolgen dat ze niet meer bij te houden zijn, vormen een andere bedreiging, evenals het ontbreken of een te laag ambitieniveau bij bestuurders en het ontbreken van gezamenlijke doelen (men blijft steken in sector denken). Burgers en ondernemers dreigen hun enthousiasme te verliezen. Tot slot is er te weinig marketing knowhow om Winterswijk in de rest van Nederland te promoten.

Kansen versus bedreigingen

Gezamenlijk kwamen de deelnemers tijdens een plenaire discussie tot een aantal conclusies, waarbij zij denken dat in 2020 de kansen en bedreigingen ruwweg hetzelfde zullen zijn als nu. Zij vinden dat de kernkwaliteit, het karakteristieke landschap, in grote delen van het gebied visueel nog grotendeels intact is. De kwaliteiten van het gebied moeten behouden blijven. Daar horen mensen bij die meer hebben dan alleen idealen, er moet ook geld verdiend worden. De landbouw (melkveehouderij) moet daarom specifieke aandacht krijgen. Ook kwamen zij tot de conclusie dat “de geest van de plek bepaalt wat er gebeurt, het landschap zelf bepaalt de toekomst”. Ze bedoelen daarmee dat abiotische omstandigheden, cultuurhistorie, maar ook mentaliteit van de bevolking een grote impact hebben op de ontwikkelingen in een gebied. Macro-economische ontwikkelingen en beleidsnota's geven richtingen aan, maar op lokale schaal vindt uitvoering en sturing plaats door mensen in het gebied zelf. Kortom: regionale autonome ontwikkelingen zijn belangrijker dan nationaal ruimtelijk beleid.

5.2.3 Beleidsopties

De deelnemers hebben eerst ieder voor zich aangegeven wat er zou moeten gebeuren om negatieve ontwikkelingen tegen te gaan en om positieve ontwikkelingen te stimuleren. Vervolgens zijn deze gezamenlijk besproken. Dit resulteerde in een aantal meer gezamenlijk gedragen beleidsopties en conclusies:

1. In het gebied is veel behoefte aan bottom-up benaderingen vanuit de plaatselijke samenleving. In WCL-verband is hiervoor een goede basis gelegd. Bouw daarop voort en zoek met elkaar naar oplossingen met gezamenlijke doelen en gezamenlijk profijt.
2. Een goede samenwerking tussen natuurbeschermingsorganisaties en boeren en landgoedeigenaren is daarbij belangrijk. Het inzetten van boeren bij beheer garandeert een betere binding in het gebied. Zorg dat landgoederen die nog in particuliere handen zijn, dat ook kunnen blijven; ze horen bij het gebied.
3. Om de kwaliteiten verder te kunnen ontwikkelen, moet het gebied voldoende ruimte krijgen van de hogere overheden. Lokale overheden moeten maatwerk leveren. Belangrijk daarbij is om het zelfsturende vermogen van het gebied te benutten.
4. De overheid moet daarbij meer aandacht hebben voor het proces. Geen blauwdruk leveren van de uitkomsten, maar beter is het om het gebiedsproces te faciliteren. Dit vraagt om een actieve rol voor de gemeente en provincie.
5. Landbouw is de drijvende kracht in het gebied. Bekijk de mogelijkheden voor de landbouw op bedrijfsniveau. Wat zijn de goede plekken om de beoogde doelen te halen? Lever individueel maatwerk per bedrijf en maak hierover afspraken.
6. Stel lokale doelen en probeer die daadwerkelijk te halen. Die moet je ook monitoren en sturen op resultaat.
7. Vanuit het beleid wordt iets vaak al duurzaam genoemd als het een periode van 4 jaar betreft, maar gebieds- en gedragsveranderingen gaan meestal maar langzaam. Een (financieel) instrumentarium voor de langere termijn (~20 jaar) is beter geschikt.

8. Vervang de term subsidie door functiebeloning. Dit geeft aan dat je als samenleving een product afneemt.
9. Het gebied moet zich pro-actief opstellen en het 'Winterswijkse model' onder aandacht brengen van de provincie.

5.3 Groene Woud

De workshop voor het Groene Woud is gehouden op 15 november 2006 in 'De Stapperij' in Oirschot. Voorafgaand aan de workshop zijn een aantal van de aanwezige mensen en ook mensen die op de dag zelf niet aanwezig konden zijn geïnterviewd. Zie voor hun namen bijlage 1.

5.3.1 Kwaliteiten van het gebied

De deelnemers gaven een groot aantal kernkwaliteiten van het Groene Woud. Hieronder geven we een korte samenvatting van de genoemde punten (zie ook tabel 5.1).

Landschap komt in een groot aantal van de genoemde kernkwaliteiten terug. Het kleinschalige coulisselandschap met daarin waardevolle cultuurhistorische elementen en de aanwezigheid van beekdalen en veel landgoederen maken het tot een mooi gebied. De afwisseling en diversiteit in het landschap speelt hierbij ook een rol. De sfeervolle dorpen in het landschap en de verbinding zowel fysiek (goede ontsluiting en infrastructuur) als mentaal (dezelfde Brabantse culturele inslag) met de omringende steden is ook een belangrijke kwaliteit. In Nederland gaan we steeds meer toe naar een stadslandbouw. Het kan voor diezelfde landbouw dan ook goed zijn om in de buurt van de stad te zitten.

Natuur en landbouw kunnen elkaar versterken met respect voor dier mens en omgeving. Recreatief is het voor fietsers een interessant gebied. Het gebied is gemakkelijk toegankelijk, natuurgebieden en landbouw wisselen elkaar af en het gebied heeft een hoog afstap gehalte (voldoende restauratieve gelegenheden). Tot slot wordt ook de Brabantse mentaliteit/cultuur met het gevoel voor saamhorigheid, samenwerking, de coöperatieve gedachte en het ondernemerschap als een kernkwaliteit gezien.

*Typerend voor het
Groene Woud:
sfeervolle dorpen*

5.3.2 Kansen en bedreigingen

Kansen

Wat de kansen voor het Groene Woud betreft, komen een groot aantal punten van de kernkwaliteiten terug. Vooral de stad-land combinatie biedt een groot aantal kansen. Deze twee moeten elkaar in de toekomst nog meer gaan benutten en versterken. Waarbij de grote steden Tilburg, Den Bosch en Eindhoven als afzetgebied voor regionale producten (zowel landbouw als recreatie en toerisme) dienen en het Groene Woud als achtertuin van deze grote steden fungeert. Op basis van 'branding' kan het 'Groene Woud' als een sterk merk in de markt gezet worden. Om deze stad-land combinatie te optimaliseren en de leefbaarheid en duurzaam te behouden moeten er initiatieven van onderaf komen en dient er ook op bestuurlijk niveau het een en ander te gebeuren. Zo zou op lokaal niveau zeggenschap afgestaan moeten worden voor bovenlokale ontwikkelingen. Dit zou kunnen op basis van publiek-private samenwerking. Ambtenaren en bestuurders zouden hierin een belangrijke rol kunnen spelen. Integraal denken en kennis laten maken met praktijkvoorbeelden waarmee ondernemers bezig zijn, is hiervoor essentieel. Het Groene Woud moet een begrip worden waarbij iedereen zich betrokken voelt en deel van uit wil gaan maken en aan bij wil dragen. Verbindende elementen zoals het streekfestival, groene poorten (toegangswegen vanuit de steden naar het Groene Woud) en bezoekerscentra in de natuurgebieden kunnen hierbij een belangrijke rol spelen.

Bedreigingen

De oprukkende stad en de het verdwijnen van de gezichtbepalende grondgebonden landbouw worden als belangrijke bedreigingen genoemd. Het waardevolle cultuurlandschap dreigt hierdoor te verdwijnen of in ieder geval te worden aangetast. Veel landbouwers stoppen en veel boerderijen komen in handen van vermogende stedelingen, hierdoor dreigt verrommeling (paardenbakken en dergelijke) te ontstaan. De teloorgang van veel landgoederen en buitenplaatsen draagt hier mede aan bij. Tevens werd aangegeven dat, zowel publiek als privaat, niemand zich verantwoordelijk voelt voor het gehele Groene Woud en dat een gezamenlijke visie op het gebied ontbreekt. Hierdoor mist ook de daadkracht en de bijbehorende investeringen om daadwerkelijk ontwikkelingen in gang te zetten. De verkokering van stad versus het platteland en het ieder voor zich denken wordt ook als een ernstige bedreiging gezien. Ook de behoudende opstelling van landbouwers en hun vertegenwoordigers (Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO)) staat innovaties in de weg. De consument van tegenwoordig is nogal grillig en verandert regelmatig van voorkeur. Het is aan de ondernemers hier goed op in te spelen. Het wordt tijd dat er nieuwe netwerken ontstaan want de oude voldoen niet meer. De discussie over de grenzen van het Groene Woud en hoe deze getrokken moeten worden, is ook een belangrijk onderwerp. Volgens sommigen zouden de grote steden ook binnen het Groene Woud moeten komen te liggen, zodat ze ook hun verantwoordelijkheid gaan nemen. Ook is er gebrek aan input van kennis en doorstroming van beschikbare kennis.

Verpaarding van het landschap wordt in het Groene Woud als een bedreiging gezien

Kansen versus bedreigingen

Gesteld werd dat bovengenoemde punten in feite geen bedreigingen zijn, maar eerder angstbeelden, ze moeten gezien worden als uitdagingen! Maar, zo wordt het voorbehoud gemaakt, op het ruimtelijk ordeningsspoor zijn wel bedreigingen aan te geven. Daar moeten keuzes gemaakt worden van waar wel en waar niet te bouwen, hoeveel geld gaat er naar het gebied etc. In bestuurlijk opzicht wordt gewezen op de frictie met bestemmingsplannen (van bijvoorbeeld de gemeente Boxtel). Wellicht biedt ontwikkelingsplanologie goede handvaten en nemen overheden in de toekomst een andere rol in. Dit moet dan meer zijn als deelnemer en minder als scheidsrechter.

Ook de (toekomstige) positie van de landbouw kan belangrijke gevolgen hebben voor het Groene Woud. De 'tweede schil' van het Groene Woud is vooral bij de landbouw in gebruik. Gewezen wordt op een relatief intensieve landbouw (hoge toegevoegde waarde) onder meer door de vele boomkwekerijen en de steeds doorgaande schaalvergroting. Stoppende boeren betekent dat grond vrij zal komen. Waar gaat die naar toe? Naar de overblijvende agrariërs, naar particulieren of naar het stedelijke gebied? Boomteelt biedt in vergelijking met melkveehouderij of akkerbouw wel een hoge toegevoegde waarde, maar bedreigt op sommige plekken door haar omvang de kleinschalige openheid.

Behoud en ontwikkeling van landgoederen biedt kansen voor het Groene Woud. Daarbij is het van belang de economische draagkracht van de landgoederen te waarborgen en niet alleen te kijken naar de natuurwaarde.

5.3.3 Beleidsopties

De deelnemers hebben eerst ieder voor zich aangegeven wat er zou moeten gebeuren om negatieve ontwikkelingen tegen te gaan en om positieve ontwikkelingen te stimuleren. Vervolgens zijn deze gezamenlijk besproken. Door de deelnemers is er een breed scala aan beleidsopties genoemd, in deze paragraaf geven we hiervan een samenvatting:

1. Het ruimtelijk orderingsbeleid wordt door de deelnemers als een belangrijke voorwaarde voor succes gezien.
2. De overheid zou innovatieve ondernemers veel meer moeten faciliteren en planologische zekerheid moeten geven.
3. Voor natuur/landschap is het van belang dat de overheden zich in blijven zetten op ontsnippering van natuurgebieden.
4. Ook zou het Groene Woud beter bereikbaar moeten worden vanuit de omliggende steden. Het realiseren van zogenaamde groene poorten is daarvan een belangrijk onderdeel. Mensen moeten het gebied kunnen beleven.
5. De bestaande regionale waarden moeten behouden dan wel versterkt worden. Van daaruit kan het Groene Woud, eventueel via branding, beter in de markt gezet worden.
6. Samen met ondernemers zou gezocht kunnen worden naar nieuwe product-markt combinaties. Daarbij moet gezocht worden naar het produceren van producten met veel toegevoegde waarde en niet zozeer naar de productie van bulkproducten.
7. Het investeren in kennis zowel van instituten als ambtenaren is een belangrijk onderdeel van een succesvol gebiedsproces. Ook de kennisuitwisseling tussen de verschillende partijen/sectoren zou veel beter kunnen. Keuzes moeten gemaakt worden op basis van feitelijke kennis en niet op basis van clichés, gewoonten etc.
8. Communicatie tussen overheden onderling en naar de burger toe moet veel beter gaan. Eerst moet er overleg plaatsvinden en zaken worden afgestemd, voordat er keuzes gemaakt worden. Zo kan er een gezamenlijk en breed gedragen visie ontwikkeld worden. Vervolgens moeten de handen ineen geslagen worden en gewerkt worden met deze visie.

De toekomst van de grondgebonden landbouw is bepalend voor de toekomst van het landschap

Voor het Groene Woud is het van groot belang om de relatie stad/platteland te versterken en de stedelijke omgeving tot mede probleemhouder voor de ontwikkeling van het Groene Woud te maken. Om te voorkomen dat het recht van de sterkste gaat gelden is het van belang een gezamenlijke visie op het gebied te ontwikkelen en deze vast te leggen in beleid; bij voorkeur een overkoepelende visie met de stedelijke omgeving. Thans gaat de discussie er vaak over dat plattelandsgemeenten moeten meebetalen aan de voorzieningen in de stad (schouwburg, bioscoop, muziekschool). Omgekeerd is de redenering ook mogelijk, dat de stedelijke omgeving betaalt voor het 'gebruik' van de groene ruimte.

5.4 IJsseldelta

De workshop voor Nationaal Landschap de IJsseldelta is gehouden op 19 september 2007 in multifunctioneel centrum 'De Toekomst' in Wilsum. Daaraan voorafgaand waren in het gebied 7 personen geïnterviewd. Aan de workshop hebben 11 personen vanuit het gebied deelgenomen, zie bijlage 1 voor de namen.

5.4.1 Kwaliteiten van het gebied

Deelnemers van de workshop noemen rust, ruimte, openheid, vergezichten, water en wind als belangrijke kwaliteiten van het gebied (tabel 5.1). Daarnaast wordt ook de diversiteit van het gebied door sommigen genoemd, waarbij ze ondermeer doelen op de verschillen tussen Kampereiland en Mastenbroek, maar ook op de verschillen tussen de polders en de randen van het gebied met uiterwaarden en oeverlanden langs de rivieren en het randmeer. De IJsseldelta is een gebied met nauwe relaties tussen land en water. Voor sommigen is de centrale ligging in Nederland een extra kwaliteit, De aanleg van de Hanzespoorlijn zal de reistijd naar de Randstad aanmerkelijk verkorten, waardoor het gebied als woonlocatie en recreatiegebied vanuit midden en west Nederland beter bereikbaar wordt.

De deelnemers aan de workshop stralen een grote betrokkenheid uit bij het gebied en blijken al veel nagedacht te hebben over de toekomst van de IJsseldelta.

5.4.2 Kansen en bedreigingen

Aan de randen van het gebied gebeurt van alles, er wordt aan het gebied geknabbeld en in het gebied zelf valt de ontwikkeling van de Koekoekspolder sterk op. Het aantal boeren neemt af, de landbouw wordt steeds grootschaliger.

Kansen

Ook in de IJsseldelta worden veel punten als kansen genoemd die ook als kernkwaliteiten van het gebied beschouwd worden door de deelnemers. De instandhouding van de landbouw als drager van het gebied wordt veelvuldig en op verschillende manieren genoemd. Door het Nationaal Landschap krijgt de grondgebonden landbouw een zekere mate van beschermde status en kan in huidige vorm blijven voortbestaan. De landbouw moet zich wel meer openstellen voor de burger. Bijvoorbeeld door schoolkinderen meer te betrekken bij natuur en het boerenbedrijf. Als ideeën voor 'stad en plattelandactiviteiten' worden genoemd: kom in de polderdagen, educatie voor basisscholen, cultuurhistorie meer beleefbaar maken, polderrock, wielerronde en kanoroute.

Er zijn veel mogelijkheden voor kleinschalige recreatie: fietsen en wandelen in de polders, waterrecreatie op IJssel, Zwarte Water en Ketelmeer. Het gebied biedt daarnaast veel cultuurhistorie door de ligging van de oude Hanzesteden, met name Kampen en Zwolle aan de randen van het gebied. Ook stadjes als Genemuiden, Hasselt en Zwartsluis bieden een divers recreatief aanbod. Op recreatief vlak zou nog meer samenwerking gezocht kunnen worden met de Kop van Overijssel. De aanleg van N50 en Hanzelijn zorgen voor een aanzienlijke verbetering van de ontsluiting van de IJsseldelta voor recreanten uit de Randstad. Ook buitenlandse toeristen blijken in toenemende mate voor verblijf in het gebied te kiezen omdat het zo centraal in Nederland ligt.

Door het relatief extensieve karakter van de landbouw, die vooral bestaat uit grondgebonden melkveehouderij, is de waterkwaliteit in het gebied goed. Het gebied staat bekend als een belangrijk weidevogelgebied. Instandhouding van het open weidelandschap is van groot belang voor de weidevogels. De verkaveling van de Mastenbroekerpolder (die in 1364 is aangelegd en nog steeds het oorspronkelijke geometrische patroon heeft) vormt een kernkwaliteit van het gebied. De deelnemers aan de workshop denken dat de status van Nationaal Landschap zal helpen om bedreigingen die van buiten op het gebied af komen het hoofd te bieden en het unieke van het gebied te bewaren.

Bedreigingen

Woningbouw aan de randen van het gebied wordt als een bedreiging beschouwd, want in het open landschap zijn (hoge) woningen al van ver te zien en gaan ze al gauw de horizon domineren. Ook een probleem is de schaalvergroting in de landbouw, waardoor grote en niet goed landschappelijk ingepaste agrarische gebouwen in de open polder verschijnen. Een intensieve landbouw vraagt ook om een goede ontwatering, terwijl voor een goed weidevogelbeheer juist een hoge grondwaterstand gunstig is. Vrijkomende agrarische bebouwing moet een woonfunctie kunnen krijgen. Zo niet, dan gaat door het teruglopen van de bewonersaantallen de leefbaarheid in het gebied verder achteruit. Ook de geplande uitbreiding van de glastuinbouw in de Koekoekspolder wordt door de meeste deelnemers als een bedreiging van de kwaliteiten van het landelijk gebied beoordeeld, o.a. door lichtvervuiling. Voor de grondgebonden landbouw in het gebied worden een verdere aanscherping van de regelgeving en klimaatverandering (vooral de bodemdaling van de veengrond) als belangrijke bedreigingen gezien.

Boerderij op huisterp op Kampereiland

Woningbouw in de nieuwe Zwolse wijk Stadshagen is van grote afstand reeds zichtbaar

Kansen versus bedreigingen

Twee vragen die tijdens deze workshop gesteld werden, blijven onbeantwoord, maar zijn wel wezenlijke punten, die we ook bij het Groene Woud tegenkwamen: In hoeverre biedt de status van Nationaal Landschap echte bescherming? Als straks Stadshagen helemaal volgebouwd is, gaat dan de stadsuitbreiding toch niet over de grenzen van het Nationaal Landschap heen? Wordt de rekening van de Nationale Landschappen niet elders gelegd, dus in het gebied aansluitend op het Nationale Landschap?

Opvallend tijdens de workshop was dat de deelnemers meer kansen zien in het Nationaal Landschap dan bedreigingen. Ze wijzen erop dat het Nationaal Landschap kansen biedt om bewoners van het gebied bewust te maken van de kwaliteiten van het gebied zodat ze hun leefomgeving met andere ogen gaan bezien. Een goede communicatie en het snel laten zien van resultaten zijn daarbij belangrijke voorwaarden. De instandhouding van de grondgebonden melkveehouderij wordt als een belangrijke voorwaarde gezien voor de instandhouding van de kwaliteiten en leefbaarheid van het gebied. Het was zeer opmerkelijk dat tijdens de workshop natuur door geen van de deelnemers werd genoemd in het rijtje van kansen en bedreigingen, en toen daar nader naar werd gevraagd, werd dit punt nog niet opgepakt. Natuur in dit oude cultuurlandschap lijkt voor de deelnemers een gegeven te zijn, maar geen heikel punt.

Het gebied heeft een belangrijke recreatieve functie voor bewoners uit de omliggende steden. De aanwezige dijken lenen zich uitstekend voor de aanleg van fietspaden. Deze aanleg botst echter regelmatig met de doelstellingen van 'ruimte voor de rivier' en Vogel- en Habitatrichtlijn.

5.4.3 Beleidsopties

De deelnemers hebben eerst ieder voor zich aangegeven wat er zou moeten gebeuren om negatieve ontwikkelingen tegen te gaan en om positieve ontwikkelingen te stimuleren. Vervolgens zijn deze gezamenlijk besproken. Door de deelnemers is er een breed scala aan beleidsopties genoemd, in deze paragraaf geven we hiervan een samenvatting:

1. Bied mogelijkheden om het uitvoeringsprogramma dat in het gebied in gang is gezet te laten doorlopen tot na 2008⁵ en ondersteun het met voldoende arbeidsinzet en financiën. Zorg dat in het gebied snel resultaten zichtbaar worden.
2. Zorg dat goede landbouwgrond beschikbaar blijft voor de landbouw en voedselproductie. Het open weidegebied en de melkveehouderij, inclusief weidende koeien, zijn de dragers van het gebied, zowel economisch als landschappelijk. Handhaaf het evenwicht dat nu tussen de verschillende belangen bestaat.
3. Stel de landbouw meer open voor burger en kleinschalige recreatie, waardoor de landbouw meer krediet krijgt. Richt je voorzieningen op fietsers, wandelaars en kanoërs en maak kleinschalige 'boerenrustpunten'.
4. Betrek schoolkinderen meer bij natuur en het boerenbedrijf, bijvoorbeeld door educatie voor basisscholen.
5. Maak een goede visie voor de recreatie in het gebied voor de langere termijn, zodat er duidelijkheid in beleid en besluitvorming kan komen. Een goede samenwerking tussen alle partijen in gebied is daarbij noodzakelijk. Luister daarbij vooral ook goed naar elkaar en maak verschillen bespreekbaar.
6. Ook over de rol van de glastuinbouw in de Koekoekspolder op langere termijn moeten keuzes gemaakt worden; de belangrijkste opties zijn: revitalisering van het huidige tuinbouwgebied of woningbouw op de bestaande plek en de tuinbouw verplaatsen naar een andere locatie.

⁵ Programma loopt door tot 2013, maar financiële dekking is vanuit provinciale middelen gedekt t/m 2008; harde financiële toezeggingen vanuit Rijk ontbreken nog.

7. Om draagvlak voor het Nationaal Landschap te krijgen moet je laten zien wat er nu al gebeurt en vertel het verhaal van de IJsseldelta door aan de mensen in het gebied, organiseer publieksdagen. Naarmate ze meer over de historie en het landschap weten, gaan ze het ook meer waarderen. Blijf burgers betrekken bij initiatieven en projecten. Zorg voor een goede recreatieve ontsluiting (fietspaden) en koppel aandacht voor het landschap aan de cultuurhistorie van de Hanze.
8. Benut vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen voor bewoning door senioren en starters op woningmarkt. Dit helpt de leefbaarheid van het gebied te handhaven. Bewaar daarbij wel de karakteristieke verschijningsvormen van de gebouwen.
9. Pas regelgeving meer gebiedsgericht toe, laat overheden in het gebied de uitvoering samen oplossen.
10. Motto in de IJsseldelta is: behoud door ontwikkeling.

5.5 Knelpunten en oplossingen

De drie Nationale Landschappen hebben specifieke kwaliteiten. Deze zijn benoemd in de Nota Ruimte (VROM, 2006). Doel is om deze specifieke kwaliteiten te behouden door ontwikkeling. Op provinciaal niveau is men nu bezig met het maken van uitvoeringsprogramma's voor de Nationale Landschappen. Naast dit spoor voor Nationale Landschappen zien we (hoofdstuk 3) nog een verscheidenheid aan andere wet- en regelgeving op de gebieden afkomen. Daarnaast zien we (hoofdstuk 4) dat autonome processen doorgaan en ook van invloed zijn op de ontwikkelingen in de gebieden. Ook de regionale cultuur ten slotte bepaalt mede hoe de ontwikkelingen in de Nationale Landschappen uiteindelijk zullen worden. Dit laatste blijkt duidelijk uit de interviews en workshops die in de verschillende gebieden gehouden zijn.

De landbouw speelt een belangrijke rol in de drie gebieden. Landbouw wordt gezien als de belangrijkste drager van het cultuurlandschap. Tegelijkertijd zien we dat deze landbouw neveneffecten heeft die niet gunstig zijn voor de kwaliteiten van datzelfde landschap. Vermesting, schaalvergroting en egaliseren van percelen, grootschalige gebouwen en bijpassende infrastructuur bedreigen die kwaliteiten. Veel beleid is erop gericht om deze neveneffecten terug te dringen. Vanuit Europa probeert men dit door een aanpassing van het GLB waarbij subsidies verschuiven van de eerste pijler (betaling per hoeveelheid geproduceerd product) naar de tweede pijler (betaling voor bijdrage aan plattelandontwikkeling). Op nationaal niveau zijn het implementeren van de Kaderrichtlijn Water en de Vogel- en Habitatrichtlijn hiervan voorbeelden. De uitvoering van de reconstructie is een voorbeeld op regionaal niveau.

Deze wet- en regelgeving staat nogal eens op gespannen voet met de doelstelling van boeren die voor de wereldmarkt produceren. Zij willen produceren tegen de laagst mogelijke kosten om zo scherp mogelijk te kunnen concurreren. Hierdoor ontstaat een spanningsveld waarbij enerzijds de boeren nodig zijn voor beheer van het landschap, maar anderzijds ook een gevaar vormen door hun productiewijze. Lokaal maatwerk is nodig om zowel de kwaliteiten van het landelijk gebied te bewaren en te versterken en tevens een economisch rendabele landbouwsector overeind te houden. Het succes van het begrip Nationale Landschap wordt in onze ogen voor een belangrijk gedeelte bepaald door de mate waarin men erin slaagt dit lokale maatwerk te leveren.

Ook de ruimtebehoefte van de oprukkende steden vormt een serieuze bedreiging voor de Nationale Landschappen. In verschillende gebieden spelen discussies rond de begrenzing van de Nationale Landschappen, waarbij zowel steden als dorpen proberen om de begrenzing zo aan te passen dat zij voldoende ruimte behouden voor toekomstige uitbreidingsplannen voor

woningbouw en bedrijventerreinen. We zien dat ook indirect de kwaliteit van het gebied wordt aangetast door horizonvervuiling en geluidshinder vanuit de omringende steden en wegen.

Met de deelnemers aan de workshops hebben we de kansen, bedreigingen en de mogelijke oplossingen voor de gebieden besproken. Een opvallend punt in alle drie de workshops vonden we de grote mate van betrokkenheid van de deelnemers bij hun Nationale Landschap. Ook al hebben zij soms best veel kritiek over hoe het beleid en uitvoering rond de Nationale Landschappen geregeld zijn, op hun gebied zijn ze zonder uitzondering erg trots en ze waarderen de kwaliteiten van het gebied in hoge mate.

De in onze ogen meest belangrijke punten uit de workshops zijn in tabel 5.2 samengevat.

Tabel 5.2. Samenvatting van kansen, bedreigingen en opties volgens deelnemers van de workshops uit de drie studiegebieden.

	Oost-Achterhoek	Groene Woud	IJsseldelta
Belangrijkste dragers/ functies	<ul style="list-style-type: none"> • landbouw • toerisme 	<ul style="list-style-type: none"> • landbouw • natuur • toerisme • wonen 	<ul style="list-style-type: none"> • landbouw
Kansen	<ul style="list-style-type: none"> • waardevolle natuur • kleinschalig toerisme • streekcultuur 	<ul style="list-style-type: none"> • diversiteit landschap • toerisme • stad-land • regionale producten 	<ul style="list-style-type: none"> • land-water • landbouw als drager • centraal in Nederland • goede bestuurlijke organisatie
Bedreigingen	<ul style="list-style-type: none"> • onbekendheid met waarde van het gebied • kortetermijnbeleid • onrendabele landbouw 	<ul style="list-style-type: none"> • oprukkende stad • verdwijnen grondgebonden landbouw • stad niet betrokken bij Nationaal Landschap 	<ul style="list-style-type: none"> • oprukkende stad • verschepte regelgeving voor landbouw
Opties	<ul style="list-style-type: none"> • pro-actief aanpak • lokaal beleid/ maatwerk • landbouw als drijvende kracht • langetermijnvisie 	<ul style="list-style-type: none"> • versterken stad-land relatie • stimuleren van innovatieve ondernemers • producten met toegevoegde waarde • bereikbaarheid/ toegankelijkheid • breed gedragen visie 	<ul style="list-style-type: none"> • landbouw zorgt voor openheid gebied • toegankelijkheid gebied • burgers erbij betrekken • meer gebiedsgerichte regelgeving

De kansen en bedreigingen die de deelnemers aan de workshops noemen, verschillen tussen de gebieden. Een conclusie in elk gebied was de uitdaging om de bedreigingen om te zetten in kansen, bijvoorbeeld via het vermarkten van landschaps- en cultuurwaarden, recreatie en verbrede landbouw als drager van het gebied. Daarvoor is lokaal maatwerk vereist. We proberen daarvoor per gebied aan te geven waar in onze ogen de belangrijkste knelpunten en dilemma's zitten voor een succesvolle implementatie van het begrip Nationaal Landschap.

Oost-Achterhoek

- Vanuit landbouwkundig en economisch oogpunt is een verdere opschaling landbouw gewenst, het risico is echter dat dit ten koste gaat van het kleinschalige coulisselandschap.
- Het belang van recreatie en toerisme in dit gebied is groot, het is echter zeer sterk gebaseerd op beleving van het landschap in de vorm van wandelen en fietsen. De toeristisch-recreatieve sector is dus sterk afhankelijk van de wijze waarop de landbouw (als grootste grondbezitter) het landelijk gebied onderhoudt.

Groene Woud

- De stedelijke druk op de randen van het Nationaal Landschap is groot, dit roept discussies op over begrenzing van het Nationaal Landschap. De stad kijkt begerig naar de open ruimte in het Nationaal Landschap. Door de stad meer te betrekken bij de ontwikkeling van het Nationaal Landschap ontstaat een breder draagvlak voor het Nationaal Landschap.
- Het verdwijnen van de grondgebonden landbouw en de ontwikkeling van de boomteelt die ten koste gaat van de kleinschalige openheid in het gebied.

IJsseldelta

- Nieuwe grote stallen voor de melkveehouderijbedrijven vallen sterk op in het open landschap. Dergelijke stallen passen niet meer op de aanwezige huisterpen, waardoor het cultuurhistorische beeld wordt aangetast. Deze stallen zijn voor de meeste bedrijven echter onmisbaar om ook na afschaffing van het melkquotum te kunnen blijven produceren voor de wereldmarkt.
- Lage waterstanden gaan ten koste van weidevogels zoals de grutto. De boeren wensen echter een goede ontwatering om efficiënt te kunnen werken en om voldoende productie van het land te kunnen halen.
- Vanuit recreatief oogpunt zou het zeer interessant zijn om fietspaden aan te leggen op dijken, zodat mensen het landschap beter kunnen beleven en de toegankelijkheid van het gebied verbeterd. Vanwege 'Ruimte voor de rivier' en de 'Vogel- en Habitatrichtlijn' mogen deze paden op verschillende dijken echter niet aangelegd worden.
- De uitbreidingswensen van de glastuinbouwsector zorgt voor een voortdurende discussie over de omvang en begrenzing van het glastuinbouwgebied in de Koekoekspolder.

6 Discussie en beleidsopties

6.1 Discussie

6.1.1 Kwaliteit van het landelijk gebied

Kwaliteit van het landelijk gebied is een abstract begrip. Het omvat enerzijds visuele landschapsaspecten, het landschap moet esthetisch waardevol en mooi zijn. Dat betekent dat het een hoge **belevingskwaliteit** heeft, bijvoorbeeld in contrast met de stedelijke omgeving, door een groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte, en een hoge **gebruikskwaliteit** door bijvoorbeeld de aanwezigheid toeristisch-recreatieve voorzieningen. Ook de **culturele kwaliteit** van het gebied in de vorm van cultuurhistorie en de identiteit van gebied en bevolking speelt daarbij een rol. Al deze aspecten zijn samen te vatten onder de noemer *people*. Op het vlak van *planet* wordt primair gedacht aan de **natuurlijke kwaliteit** in de vorm van bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna; het gebied moet ecologisch waardevol zijn, met als belangrijke kenmerken de mate van variatie, de mate van samenhang en een goede milieukwaliteit. Tot slot verwachten we onder de noemer *profit* dat het gebied een **duurzame economische basis** biedt voor de verschillende grondgebruiksvormen, zodanig dat deze passende ontwikkelingsmogelijkheden krijgen en de ruimte doelmatig wordt benut.

Een brede definitie van kwaliteit sluit ook goed aan bij de beleidsdoelen zoals die in afgelopen jaren op zowel EU-niveau als nationaal zijn geformuleerd ten aanzien van biodiversiteit/ Natura 2000-gebieden, verminderen van emissies (nitraatnorm grondwater), sociaaleconomische doelstellingen etc. die natuurlijk ook allemaal van toepassing zijn in de Nationale Landschappen.

De Nota Ruimte (VROM, 2006) geeft aan dat de landschappelijke, cultuurhistorische en natuurlijke kwaliteiten van Nationale Landschappen behouden moeten blijven, duurzaam moeten worden beheerd en waar mogelijk worden versterkt. In deze studie hebben we daarom gekozen voor een integrale benadering van kwaliteit van het landelijk gebied. De in de Nota Ruimte genoemde kernkwaliteiten voor de drie onderzochte gebieden werden door de deelnemers aan de workshops onderschreven (tabel 5.1). Echter deze kernkwaliteiten blijven in de Nota Ruimte abstracte begrippen. De deelnemers aan de workshops hebben de kwaliteiten van hun gebieden concreter benoemd. Zij noemden daarbij ook nadrukkelijk aspecten als cultuurhistorie en betrokkenheid van de bewoners bij het gebied. Onze conclusie is dat de kwaliteiten uit de Nota Ruimte op gebiedsniveau niet concreet genoeg zijn en een verdere gebiedsgerichte uitwerking nodig hebben. Ook andere studies van de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG, 2005), het Ruimtelijk Planbureau (Janssen *et al.*, 2008) en het Milieu en Natuurplanbureau (Kuiper *et al.*, 2008) komen tot vergelijkbare conclusies.

6.1.2 Indicatoren om kwaliteit te duiden

In overleg met de opdrachtgever is er voor gekozen om de ontwikkelingen in de drie Nationale Landschappen inzichtelijk te maken met een brede set indicatoren. Ontwikkelingen in de Nationale Landschappen zijn beschreven op het vlak van grondgebruik, stedelijke druk, ontwikkeling van de landbouw, natuur en landschap, milieu en recreatie. Vervolgens is een vergelijking gemaakt met de ontwikkelingen in een zone van 10 km rondom het betreffende Nationale Landschap en met die in heel Nederland. Uit de brede set indicatoren is een selectie

gemaakt (tabel 4.10) om de belangrijkste trends en drijvende krachten in de gebieden te beschrijven. Een brede benadering van de kwaliteiten van Nationale Landschappen op het vlak van *people*, *planet* en *profit* sluit aan bij de beleidsmatige behoefte om de identiteit en eigenheid van de Nationale Landschappen te benadrukken en in stand te houden. Het beleid moet ervoor waken om het succes van de Nationale Landschappen niet alleen te toetsen op de ruimtelijke kernkwaliteiten zoals de Nota Ruimte nu lijkt te doen, maar aan alle in 6.1.1 genoemde kwaliteiten. Hoewel wij met een brede set indicatoren hebben gewerkt, hebben we geen studie gedaan naar welke set indicatoren het meest geschikt zou zijn voor dit doel. Het vertalen van kwaliteiten van het landelijk gebied naar indicatoren en omgekeerd zal daarom een nuttig vervolg op deze studie zijn.

6.1.3 Grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap

Zowel de Nota Ruimte als de deelnemers aan de workshops noemen openheid als belangrijke kwaliteit van deze drie Nationale Landschappen. Binnen de onderzochte Nationale Landschappen wordt onderkend dat behoud van de grondgebonden landbouw als beheerder van een groot deel van de grond kan zorgdragen voor die openheid, zie ook Kuiper *et al.* (2008). De agrarische sector in de IJsseldelta ziet het Nationaal Landschap als een positieve ontwikkeling. Zij verwachten een zekere bescherming te kunnen ontleen aan de status van Nationaal Landschap tegen oprukkende woningbouw en aanleg van wegen en industrieterreinen. Het grondgebonden karakter van de melkveehouderij in het gebied lijkt er door gewaarborgd te worden.

In de Oost-Achterhoek vrezen de agrarische ondernemers juist dat de komst van het Nationaal Landschap gepaard zal gaan met extra claims op gronden voor uitbreiding van natuur en toenemende regelgeving. Zij geven aan best natuur en landschap te willen beschermen, maar willen dat dan wel zelf doen in de vorm van agrarisch en particulier natuurbeheer, waar dan een goede beloning tegenover moet staan. In het Groene Woud met veel steden en natuurgebieden in de directe omgeving liggen goede mogelijkheden voor verbreding van de bedrijfsvoering met aanbod van recreatiemogelijkheden, zorg en stallingruimte (Dirkx, 2007).

Landbouw kan echter ook een bedreiging vormen voor de kwaliteit als schaalvergroting in de landbouw leidt tot egalisering van percelen, dempen van sloten en rooien van houtwallen etc. (Dirkx, 2007). Ook anderszins kan landbouw door bijvoorbeeld vermessing een bedreiging vormen voor de kwaliteiten van het gebied.

Kuiper *et al.* (2008) geven een overzicht van instrumenten die ingezet zouden kunnen worden om de grondgebonden landbouw in Nationale Landschappen te behouden en te ontwikkelen

6.1.4 Lokale betrokkenheid en maatwerk bij realisatie van Nationale Landschappen

In de interviews en workshops kwam naar voren dat de betrokkenen trots op hun landschappen zijn en zich willen inspannen om die te behouden. De overheid heeft in de Nota Ruimte hiervoor een goede basis gelegd met de aanwijzing van een twintigtal Nationale Landschappen. Belangrijk is om er vaart in te houden zodat er snel en regelmatig resultaten, ook al zijn het maar kleine stapjes, getoond kunnen worden. Onze indruk is dat op dit moment het enthousiasme voor het Nationaal Landschap in de IJsseldelta groter is dan in beide andere gebieden. Dit komt waarschijnlijk doordat de provincie in nauw overleg met andere overheden een actieve rol speelt in het Nationaal Landschap en een goede projectorganisatie op poten heeft gezet waarin de verschillende belanghebbende partijen uit het gebied elkaar ontmoeten.

In de IJsseldelta leeft echter ook het besef dat snel naar burgers en stakeholders toe resultaten getoond moeten worden om het enthousiasme vast te kunnen houden.

Een Nationaal Landschap staat niet op zich, maar kent veel invloeden van buiten het gebied. Stedelijke druk is een belangrijke invloed in deze, zowel door de druk voor woningbouw, alsmede door de vraag om recreatiemogelijkheden. Als steden meer betrokken worden bij de ontwikkeling van het omringende Nationale Landschap dan zal dit waarschijnlijk het economisch (en maatschappelijk) draagvlak voor het Nationale Landschap versterken (zie ook Janssen *et al.*, 2008) en kunnen de stad en haar bewoners meer profiteren van de recreatiemogelijkheden van het omringende platteland. De stad zal dan ook eerder bereid zijn om verantwoordelijkheid (ook financieel) te nemen voor het onderhoud en 'gebruik' van de groene ruimte. In het Nationaal Landschap IJsseldelta vindt een nauwe samenwerking plaats tussen verschillende overheidslagen (provincie, gemeenten, waterschap). Steden als Zwolle en Kampen nemen bestuurlijke verantwoordelijkheid op zich voor de ontwikkeling van het Nationaal Landschap. Boeren in de polder Mastenbroek ervaren het Nationaal Landschap daardoor meer als een bescherming dan een bedreiging. In het Groene Woud daarentegen waren vanaf het begin de grote omliggende steden (Den Bosch, Tilburg en Eindhoven) niet betrokken bij de ontwikkeling van het Nationaal Landschap. Sommige kleinere plaatsen binnen de (oorspronkelijke) begrenzing willen ook meer woningen bouwen dan enkel voor eigen bevolking. Als gevolg hiervan is er dan ook veel discussie geweest over de begrenzing van het Nationaal Landschap.

Het beleid voor de Nationale Landschappen is tot nu toe vooral van bovenaf gekomen. Uit de workshops blijkt duidelijk dat bewoners en andere actoren denken dat zij een positieve bijdrage kunnen leveren aan het meedenken over inrichting en behoud van de kwaliteiten van hun gebied. De problematiek is in elk gebied anders, maar in alle drie gebieden wordt duidelijk de wens geuit voor een bottom-up benadering. Er is behoefte aan lokaal maatwerk, dit vraagt om een andere werkwijze. Formeel geven de ministeries die ruimte aan de regio's, maar in de praktijk blijken die dit toch niet goed op te pakken, waarschijnlijk omdat ander (generiek) beleid hiermee conflicterend is en allerlei plannen en procedures belemmeren. Als provincies en/of lokale overheden bewoners en andere betrokkenen actief en vroegtijdig bij de plannen betrekken, dan zal dit naar onze stellige mening het draagvlak voor de Nationale Landschappen vergroten en zullen maatregelen breder gedragen en gemakkelijker geaccepteerd worden.

6.1.5 Risico's van afwenteling op andere gebieden

Binnen de Nationale Landschappen is als doel gesteld dat het migratiesaldo nul moet zijn. Dat betekent dat er binnen Nationale Landschappen alleen woningbouw mag plaatsvinden voor de eigen bevolking. Steden zullen dus gaan uitwijken naar gebieden erbuiten. Dat betekent dat woningbouw die niet in het Nationale Landschap kan plaatsvinden, logischerwijze ruimte zal zoeken aan de randen van het Nationale Landschap. Kwetsbare gebieden buiten de Nationale Landschappen kunnen op deze manier kwaliteit verliezen. Ook omgekeerd zullen activiteiten in de omgeving van een Nationaal Landschap invloed kunnen hebben op de kwaliteiten in het Nationaal Landschap, denk bijvoorbeeld aan geluidshinder en visuele effecten van bebouwing buiten het gebied, maar ook aan beïnvloeding van waterhuishouding en waterkwaliteit. In onze studie hebben we bij de beschrijving van de ontwikkelingen aan de hand van een aantal indicatoren (hoofdstuk 4) de situatie in het Nationaal Landschap vergeleken met de ontwikkelingen in de randzone net buiten het gebied. Voor vrijwel alle kengetallen zijn de verschillen binnen en buiten een Nationaal Landschap aanzienlijk geringer dan tussen de drie Nationale Landschappen. Tot nu toe lijkt er nog niet veel afwenteling plaatsgevonden te

hebben, maar de status van Nationaal Landschap is nog heel jong. Verwacht mag worden dat op termijn het risico van afwenteling verder zal toenemen.

6.1.6 Continuïteit

Het stimuleren van veranderingen op het vlak van natuurlijke kwaliteiten vergt een lange adem. Daarom is het belangrijk dat het beleid voor gebieden ook een langjarig perspectief kent. Steeds weer nieuwe beleidsplannen leidt tot een verminderde betrokkenheid van de inwoners, blijkt duidelijk in de Oost-Achterhoek. Janssen *et al.* (2008) pleiten voor wetgeving die het beleid voor beschermde landschappen vastlegt, zodat er duidelijkheid ontstaat over de beleidsdoelstellingen en er continuïteit komt in beleidsvorming en zekerheid voor langjarige investeringen in de gebieden. Een voorbeeld dat dit geen overbodige luxe is, vormt de discussie die momenteel in de gemeenteraad van Kampen speelt over de begrenzing van het glastuinbouwgebied in de Koekoekspolder (De Stentor, 2008).

6.1.7 Milieu en water integraal binnen Nationale Landschappen

Een goede kwaliteit van het abiotisch milieu is drager voor veel functies binnen de Nationale Landschappen. Het is logisch dat betrokkenen zich primair richten op behoud van functies en kwaliteiten die rechtstreeks raken aan het landschap binnen de gebieden, maar kwaliteit in brede zin kan alleen geborgd worden als ook het abiotisch milieu daarbij betrokken wordt. De invloed van de landbouw op de milieukwaliteit moet in Nationale Landschappen nadrukkelijk aandacht krijgen, maar ook de beïnvloeding van het milieu, inclusief waterhuishouding vanuit stedelijk gebied moet worden meegenomen in de plannen voor Nationale Landschappen.

Het thema water is in de workshops nauwelijks aan de orde geweest. Overigens ook in Nederland Later (MNP, 2007) wordt water niet als een afzonderlijk thema benoemd, terwijl het een belangrijk element is in de Nationale Landschappen. Water heeft in de drie gebieden een verschillende functie. In de IJsseldelta wordt veel gefietst en gewandeld door bewoners uit de omgeving, maar de verblijfsrecreatie en watersport op de omringende rivieren en randmeren zijn beperkt van omvang. Dit in tegenstelling tot het ten noorden van de IJsseldelta gelegen gebied van de Wieden en Weerribben, waar het de belangrijkste economische dragers zijn. In het Groene Woud heeft water vooral een bufferfunctie om verdroging van het gebied tegen te gaan. In de Oost-Achterhoek speelt met name de hoge ecologische kwaliteit van het water een grote rol voor de natuurwaarden in het gebied. Behoud van die hoge kwaliteit is een belangrijk element in gebiedsplannen. De verschillende functies van water in Nationale Landschappen en hun onderlinge samenhang, zoals landschapselement, waterberging, transportmiddel, recreatiemogelijkheid en verdrogingbestrijding verdienen meer aandacht.

6.1.8 Het landelijk gebied buiten de Nationale Landschappen

Voor Nationale Landschappen is er beleid geformuleerd en zijn er financiële middelen uitgetrokken. De in dit rapport geschetste ontwikkelingen doen zich echter niet alleen voor in de Nationale Landschappen, maar ook daarbuiten in gebieden die niet een beschermde status hebben. Veel stakeholders in die gebieden vinden - om uiteenlopende redenen - hun gebied eveneens zeer waardevol en zien met lede ogen het oorspronkelijke karakter van het gebied aangetast worden door bijvoorbeeld verstedelijkingsopgaven, wegeaanleg en andere economische ontwikkelingen. Het is onontkoombaar dat er ruimte nodig is voor deze functies, dit vraagt echter ook in die gebieden om goede integrale afwegingen om de kwaliteit van het (resterende) landelijk gebied te waarborgen.

6.2 Beleidsopties om de kwaliteiten te behouden en/of te versterken

Wat kan het beleid doen om bij te sturen zodat de gesignaleerde knelpunten kunnen worden opgelost? Op basis van het voorgaande adviseren we het beleid om de volgende opties in overweging te nemen om de kansen voor de kwaliteit van het landelijk gebied te versterken en de bedreigingen tegen te gaan.

- Om de kwaliteit van het landelijk gebied in de Nationale Landschappen veilig te stellen zou deze kwaliteit een bredere invulling moeten krijgen dan de ruimtelijke kernkwaliteiten zoals die in de Nota Ruimte staan.
- Het verder ontwikkelen van een gemakkelijk te hanteren set indicatoren om ontwikkelingen ten aanzien van deze kwaliteiten inzichtelijk te maken zal helpen om de discussies over doelen in Nationale Landschappen beter te kunnen onderbouwen.
- Om de grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap te kunnen behouden, zal in Nationale Landschappen met moeilijke productieomstandigheden, waardoor de landbouw er een concurrentienadeel heeft ten opzichte van andere gebieden, extra aandacht nodig zijn voor te stimuleren van verbrede landbouw en het bieden van een passende beloning voor het verrichten van groene en blauwe diensten door boeren. Hierbij zal er voor gewaakt moeten worden dat de landbouw niet tegelijkertijd door schaalvergroting en milieudruk een bedreiging wordt voor de kwaliteit van het landelijk gebied. Lokaal maatwerk, tot op bedrijfsniveau, is noodzakelijk om schaalvergroting op een goede manier in het landschap in te passen.
- Lokaal maatwerk, betrokkenheid van de bewoners, lokale stakeholders en omringende steden zijn succesfactoren voor de ontwikkeling van Nationale Landschappen. Ook het snel naar burgers en stakeholders kunnen tonen van resultaten is cruciaal voor het behoud van enthousiasme en draagvlak. Hierdoor zullen maatregelen breder gedragen en gemakkelijker geaccepteerd worden.
- Door de beschermde status van Nationale Landschappen is het niet ondenkbaar dat omringende gebieden te maken krijgen met afwenteling in de vorm van extra woningbouw, industrieterreinen en infrastructuur, waardoor daar de kwaliteit van het landelijk gebied extra onder druk komt te staan. Als de overheid zich het bestaan van dergelijke afwentelingsrisico's bewust is, kan ze voor andere kwetsbare gebieden in het landelijk gebied gepaste maatregelen nemen.
- Door langjarige continuïteit te garanderen in het beleid kan de overheid veel onzekerheid wegnemen bij bewoners en lokale stakeholders, alsmede er voor zorgen dat investeringen in ecologische processen een hoog rendement hebben.
- De verschillende functies van water en hun onderlinge samenhang, zoals landschapselement, waterberging, transportmiddel, recreatiemogelijkheid en verdrogingsbestrijding kunnen bij gericht beleid beter op elkaar worden afgestemd.
- De kwaliteit van het landelijk gebied verdient ook buiten de Nationale Landschappen aandacht.

Literatuur

- Algemene Rekenkamer, 2006.* Ecologische hoofdstructuur. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2006-2007, 30825, nrs. 1-2.
- BBT, 2006.* Toeristische Trendrapportage Brabant 2005/06. Kenniscentrum Toerisme & Recreatie van het Brabants Bureau voor Toerisme, Tilburg.
- Belvedere, 2005.* Landschappen met toekomstwaarde. Cultuurhistorische karakteristiek van de nationale landschappen. Projectbureau Belvedere, Utrecht.
- Dijkstra, H., J.F. Coeterier, M.A. van der Haar, A.J.M. Koomen & W.L.C. Salden, 1997.* Veranderend cultuurlandschap signalering van landschapsveranderingen van 1900 tot 1990 voor de Natuurverkenning 1997. Rapport 544. DLO-Staring Centrum, Wageningen.
- Dirkx, G.H.P. 2007.* Landbouw in Nationale Landschappen. Landschap: 89-98
- Dirkx, G.H.P., P.W.F.M. Hommel & J.A.J. Vervloet, 1996.* Kampereiland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
- EU, 2001.* Milieu 2010. Onze toekomst, onze keuze. Het 6de milieuactieprogramma van de Europese Gemeenschap. Bureau voor officiële publicaties der Europese gemeenschappen, Luxemburg.
- GOBT, 2006.* Trendrapport Toerisme & Recreatie Achterhoek. Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme. Deventer
- GOBT, 2007a.* Trendrapport Toerisme & Recreatie Kop van Overijssel. Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme. Deventer
- GOBT, 2007b.* Gelderland en Overijssel in cijfers. www.gobt.nl. Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme. Deventer
- Gelderland, 2005a.* Kansen voor de regio's. Streekplan Gelderland 2005, Arnhem.
- Gelderland, 2005b.* Grond voor verandering. Reconstructieplan Achterhoek en Liemers, Arnhem.
- Gelderland, 2006.* Nationaal Landschap Winterswijk. Begrenzing, kernkwaliteiten en uitvoeringsprogramma. Concept uitwerkingsplan, Arnhem.
- Gies, T.J.A., L.M.G. Groenemeijer, W.J.H. Meulenkamp, R.A. Smidt, H.S.D. Naeff, M. Pleijte & M.G.N. van Steekelenburg, 2005.* Verstening en functieverandering in het landelijk gebied. Een onderzoek naar de aard en omvang van verstening in het landelijk gebied ten behoeve van het monitoring- en evaluatieprogramma van Nota Ruimte. Rapport 1202. Alterra, Wageningen.
- Groeneveld, J., 1985.* Veranderend Nederland. Een halve eeuw ontwikkeling op het platteland. Natuur en Techniek, Maastricht/Brussel.
- Hamell, M., 2007.* Current and future policies for agriculture and the environment. In: High Value Grassland. Providing biodiversity, a clean environment and premium products. Occasional Symposium 38 British Grassland Society, Cirencester, UK: 3-7.
- Harbers, P. & H. Rossing, 1983.* Bodemkaart van Nederland 1: 50.000; Toelichting bij kaartblad 41 West en Oost. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Hermans, C.M.L., H.S.D. Naeff & I.J. Terluin, 2006.* Ruimtelijke neerslag van GLB-betalingen in Nederland, Rapport 1346. Alterra, Wageningen.
- IJsseldelta, 2006a.* Ontwikkelingsperspectief Nationaal Landschap IJsseldelta. Project IJsseldelta, Zwolle.
- IJsseldelta, 2006b.* Ontwikkelingsprogramma Nationaal Landschap IJsseldelta. Deel II Uitvoeringsprogramma 2006-2013. Project IJsseldelta, Zwolle.
- Janssen, J., N. Pieterse & L. van den Broek, 2008.* Nationale Landschappen. Beleidsdilemma's in de praktijk. NAi Uitgevers, Rotterdam/Ruimtelijk Planbureau, Den Haag.

- Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk, 2007.* Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's. WOt- rapport 29. Wageningen. WOT Natuur & Milieu, Wageningen
- Korevaar, H. 2006.* Perspectieven van veranderend landgebruik. Extensivering kan lonend zijn. Plant Research International, Wageningen.
- Kuiper, R., W.J. de Regt, J.D. van Dam, R.O.G. Franken & J.A.M. Borsboom, 2008.* Landbouw in de Nationale Landschappen. Perspectief grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap. Rapport 500074004/2007. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven.
- LNV, 1992.* Nota Landschap. Regeringsbeslissing Visie Landschap. Ministerie van LNV, Den Haag.
- LNV, 2006.* Natura 2000 doelendocument. Ministerie van LNV, Den Haag.
- MNP, 2007a.* Nederland Later. Tweede duurzaamheidsverkenning, deel Fysieke leefomgeving Nederland. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven.
- MNP, 2007b.* Opties voor Europese landbouwsubsidies. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven.
- Noord Brabant, 2002.* Streekplan Noord Brabant. Brabant in Balans. Provincie Noord Brabant, 's-Hertogenbosch.
- Noord Brabant, 2005.* Reconstructieplan. Provincie Noord Brabant, 's-Hertogenbosch.
- Noord Brabant, 2006.* Uitvoeringsplan Groene Woud. Provincie Noord Brabant, 's-Hertogenbosch.
- Overbeek, M.M.M., S. van der Kroon, H. Leneman & N. Somers, 2006.* Landeigenaren in Nationale Landschappen. Rapport 7.06.07. LEI, Den Haag.
- Overijssel, 2007.* Streekplan Overijssel 2000+. Plannen voor Ruimte, Water en Milieu. Provincie Overijssel, Zwolle.
- Raad van de Europese Unie, 2006.* Besluit van 20 februari 2006 inzake communautaire strategische richtsnoeren voor plattelandsontwikkeling (2006/144/EEG). Raad van de Europese Unie, Brussel.
- Regio Achterhoek, 2004.* Regionale Structuurvisie Achterhoek (concept). SAB, Arnhem.
- RLG, 2005.* Tijd voor kwaliteit. Advies over kwaliteitsbeleid voor het platteland. Publicatie 05/7. Raad voor het Landelijk Gebied, Den Haag.
- Stentor, 2008.* Nieuw onderzoek Koekoek. De stentor 22 februari 2008.
- SNM, 2006.* Mooi land; 100 natuurgebieden getest. Stichting Natuur en Milieu. Uitgeverij Veen Magazines B.V. Diemen.
- Vries, W. de, J. Kros & O. Oenema, 2008.* Berekening van regionale en nationale stikstofplafonds op basis van een integrale analyse van de stikstofproblematiek. Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen. (rapport in voorbereiding).
- VROM, 2006.* Nota Ruimte. Ruimte voor ontwikkeling. Deel 4: tekst na parlementaire instemming. Ministeries VROM, LNV, VenW en EZ, Den Haag.

Gebruikte databestanden

- De Nieuwe kaart van Nederland, 2006. Nirov, Den Haag
- GIAB, 1998
- GIAB, 2005
- HGN, Historisch Grondgebruik Nederland. Alterra 2000
- LGN3plus. 1995, Alterra, Wageningen
- LGN5, 2005. Alterra, Wageningen
- MNP, 2003 Nieuwe natuur, MNP, Bilthoven
- RIZA, 2004. Verdrogingskaart, RIZA, Lelystad
- Reconstructiezonering, 2005. LNV, Den Haag
- www.milieuennatuurcompendium.nl 2007. MNP, Bilthoven, CBS, Voorburg en WUR, Wageningen.

Bijlage 1 Geïnterviewden en deelnemers aan workshops

Oost-Achterhoek

Naam	Organisatie/ Functie	Geïnterviewd	Workshop
Vincent Brus	gemeente Winterswijk		X
Ben Geurkink	waarnemend gebiedsmakelaar	X	X
Wim Goedhart	Natuurmonumenten	X	
Arne Heineman	Natuurmonumenten	X	
Robert Kwak	Lokale natuur- en landschapsorganisaties		X
Pim Leemreise	Gem. Doetinchem en Oude IJsselstreek		X
Coen Teijgeler	Provincie Gelderland	X	
Josien Wannink	Gemeente Winterswijk		X
Benny Wikkerink	Melkveehouder	X	X
Ada Wilterdink	Boerin	X	X
Johan Wytema	Landgoedeigenaar		X
Jennie van der Kolk	Alterra		X
Wim Meulenkamp	Alterra		X
Hein Korevaar	PRI		X

Groene Woud

Naam	Organisatie/ Functie	Geïnterviewd	Workshop
Jan Baan	Brabants landschap	X	
Frans van Berendonk	ZLTO	X	X
Geert van der Veer	Praedium	X	X
Rob Brinkhof	Gemeente Den Bosch	X	
Ger Duijf	Provincie Noord Brabant	X	X
Ad van de Akker	Veehouder	X	X
Kees Schepens	Veearts	X	X
Christ Rijnen	Natuurmonumenten	X	
Kees van Laarhoven	Natuurmonumenten	X	
Marien Sonneveld	Stichting Regiowaarde		X
Ger van den Oetelaar	Gemeente Boxtel	X	
Christian Curré	Telos		X
Jennie van der Kolk	Alterra		X
Herman Agricola	Alterra		X
Wim Meulenkamp	Alterra		X

IJsseldelta

Naam	Organisatie/ Functie	Geïnterviewd	Workshop
Jan Akkerman	Natuurmonumenten	X	
Albert Boeve	Ex voorzitter dorpsraad Wilsum	X	X
Peter Bos	Gemeente Kampen	X	X
Albert Corporaal	Gebiedskenner; werkzaam bij Alterra		X
Gea Kok	Kunstenares		X
Vincent Klijnsma	Provincie Overijssel; programmaleider IJsseldelta	X	X
Mark Ooms	Provincie Overijssel		X
Marieke Schoonderwoerd	Landschap Overijssel	X	
Roelof Steenbeek	Melkveehouder Kampereiland; voorzitter LTO Noord afdeling		X
Zwier Stoel	Museumboerderij Kampereiland		X
H. van Voornveld	VVV Zwolle, Kampen, Overijssels Vechtdal	X	
Gerrit Vrielink	Waterschap Groot Salland		X
Rudie Vinke	Camping/haven Seveningen		X
Klaas van der Wal	Voorzitter adviesraad; melkveehouder	X	X
Jennie van der Kolk	Alterra		X
Hein Korevaar	PRI		X
Wim Meulenkamp	Alterra		X

Bijlage 2 Vragenlijst tijdens interviews

1. Naam
2. Organisatie
3. Functie
4. Wat zijn momenteel de belangrijkste werkzaamheden waarmee de geïnterviewde zich bezig houdt?
5. Gedacht vanuit het autonome scenario welke ontwikkelingen ziet de geïnterviewde dan als bepalend voor zijn werkveld/regio in 2020. Wat ziet hij op zich afkomen. (nadruk op landelijk gebied)
6. Hoe denkt hij dat zijn regio er rond 2020 uit ziet bij het autonome scenario?
7. Wat ziet hij als positieve ontwikkelingen?
8. Wat ziet hij als negatieve ontwikkelingen?
9. Welke indicatoren spelen hierbij een belangrijke rol? Bv stedelijke druk, ontwikkelingen landbouw etc.
10. Op welke wijze zou de overheid met beleid negatieve ontwikkelingen bij kunnen sturen? Eventueel uitsplitsen per indicator.
11. In hoeverre sluiten plannen van de verschillende overheden(gemeenten, provincies en het rijk) momenteel op elkaar aan?
12. Wat zou beter/anders moeten?
13. Hoe denkt de geïnterviewde over onderstaande kijkrichtingen? Hoe kunnen ze gerealiseerd worden? Wat zijn de gevolgen en hoe realistisch zijn de afzonderlijke kijkrichtingen?

Kijkrichtingen

- A. Wil het Kabinet de internationale afspraken serieus nemen? Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen internationale verplichtingen op gebied van Natuur, Milieu en Energie. Bij de uitwerking wordt eventueel onderscheid gemaakt tussen de “harde”afspraken en “zachte”afspraken. Dit wordt in het volgende voortgangsgesprek vastgesteld.
 - B. Wil het Kabinet de verbetering van ruimtelijk relevante vestigingsplaatsfactoren serieus nemen (NL in blauwe banaan, hoe worden we aantrekkelijk als HUB voor multinationals, positie Schiphol, havenfunctie, woonlocaties, bedrijfsterreinen, kennisinfrastructuur)?
 - C. Wil het Kabinet de woonwensen van burgers serieus nemen?
 - D. Wil het Kabinet de aantrekkelijkheid van het Nederlandse landschap voor toeristen en recreanten serieus nemen?
 - E. Wil het Kabinet serieus rekening houden met klimaatveranderingen en de daarmee gepaard gaande veranderingen in het watersysteem?
-
14. Welke mensen spelen een in de regio van de geïnterviewde een belangrijke rol waar het gaat om de toekomst van het landelijk gebied? Dus welke mensen zouden wij nog meer kunnen benaderen voor een interview?
 15. Heeft de geïnterviewde nog een afsluitende opmerking?
 16. Mogen we citaten uit het interview met naam noemen in de rapportage?

Bijlage 3 Tabellen en figuren bij indicatoren hoofdstuk 4

Tabel B3.1. Grondgebruik in Nationaal Landschap (NatL) Oost-Achterhoek in 2005 en de 10 km zone rondom en de relatieve verandering van het grondgebruik in de Oost-Achterhoek tussen 1995-2005 (bron: LGN3plus. Alterra, 1995 en LGN5. Alterra, 2005).

	Achterhoek NatL			Achterhoek 10 km zone			Nederland	
	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾
Bebouwd/verhard	3.453	14	+0,7%	3.985	10	+0,7%	19	+1,4%
Bos/natuur/water	2.938	12	+0,9%	2.836	7	+0,3%	18	+1,0%
Landbouw	18.713	74	-1,5%	31.957	83	-1,0%	63	-2,4%
Totaal	25.103	100	0%	38.777	100	0%	100	0%

¹⁾ % uitgedrukt als de verandering ten opzichte van het totale gebiedsareaal

Tabel B3.2. Grondgebruik in Nationaal Landschap (NatL) het Groene Woud in 2005 en de 10 km zone rondom en de relatieve verandering van het grondgebruik in het Groene Woud tussen 1995-2005 (bron: LGN3plus. Alterra, 1995 en LGN5. Alterra, 2005).

	Groene Woud NatL			Groene Woud 10 km zone			Nederland	
	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾
Bebouwd/verhard	7.438	19	+1,3%	32.197	29	+1,9%	19	+1,4%
Bos/natuur/water	7.862	21	+1,0%	22.215	20	+0,4%	18	+1,0%
Landbouw	22.821	60	-2,3%	58.182	52	-2,4%	63	-2,4%
Totaal	38.122	100	0%	112.595	100	0%	100	0%

¹⁾ % uitgedrukt als de verandering ten opzichte van het totale gebiedsareaal

Tabel B3.3. Grondgebruik in Nationaal Landschap (NatL) IJsseldelta in 2005 en de 10 km zone rondom en de relatieve verandering van het grondgebruik in de IJsseldelta tussen 1995-2005 (bron: LGN3plus. Alterra, 1995 en LGN5. Alterra, 2005).

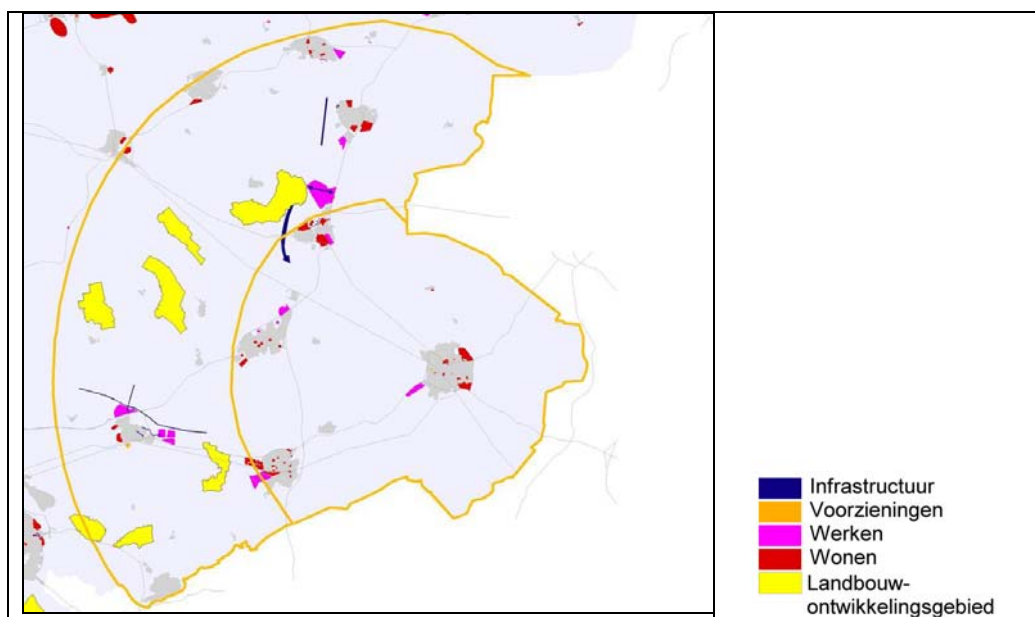
	IJsseldelta NatL			IJsseldelta 10 km zone			Nederland	
	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (ha)	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾	2005 (%)	1995- 2005 ¹⁾
Bebouwd/verhard	3.117	15	+1,9%	10.730	12	+1,1%	19	+1,4%
Bos/natuur/water	2.901	14	+1,8%	21.038	24	+1,3%	18	+1,0%
Landbouw	14.938	71	-3,7%	56.363	64	-2,5%	63	-2,4%
Totaal	20.956	100	0,0%	88.131	100	0,0%	100	0%

¹⁾ % uitgedrukt als de verandering ten opzichte van het totale gebiedsareaal

Tabel B3.4. Geplande bebouwing in Oost-Achterhoek tot 2020 (bron: Nirov, 2006) en areaal landbouw-ontwikkelingsgebieden (LOG's) per deelgebied (bron: Reconstructiezonering, LNV, 2005).

	Infra-structuur	Voorzie-ningen	Werken	Wonen	LOG's
Achterhoek NatL (ha)	+30	+2	+89	+458	0
(%)	+0,1%	+0,0%	+0,4%	+1,8%	0,0%
Achterhoek 10 km zone (ha)	+116	+5	+337	+174	+2.072
(%)	+0,3%	+0,0%	+0,9%	+0,4%	+5,3%
Nederland (%)	+0,2%	+0,2%	+1,8%	+2,6%	+2,2% ¹⁾

¹⁾% over de totale oppervlakte van de reconstructiegebieden. Deze beslaan een oppervlakte van in totaal 1,15 miljoen ha. Daarbinnen is voorzien in ruim 52.000 ha aan landbouwontwikkelingsgebieden ofwel 2,2% van de oppervlakte.

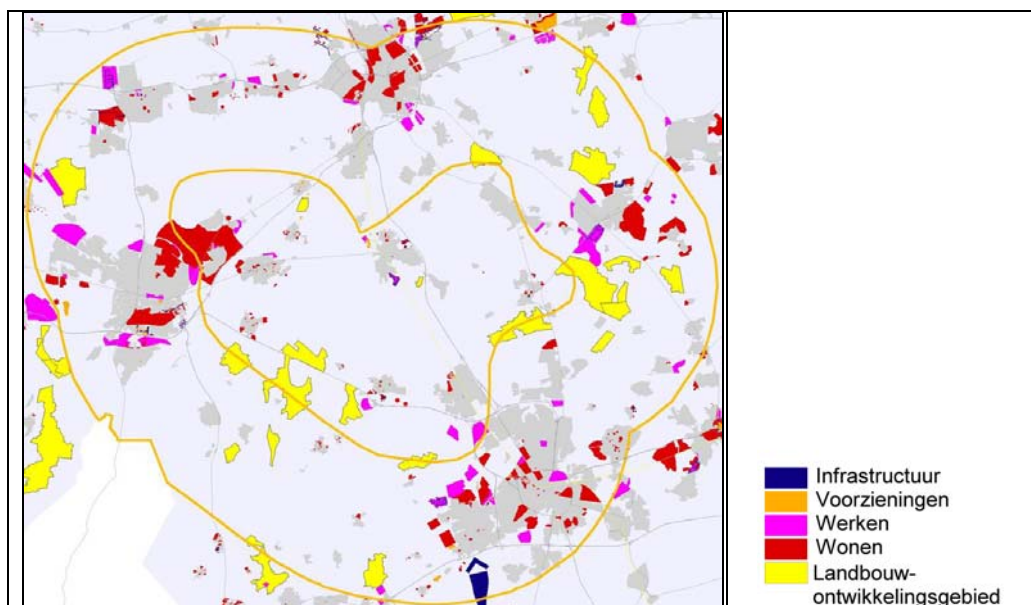

Figuur B3.1. Geplande bebouwing in Achterhoek volgens Nieuwe kaart van Nederland en locaties van Landbouwontwikkelingsgebieden.

Tabel B3.5. Geplande bebouwing in Groene Woud tot 2020 (bron: Nirov, 2006) en areaal landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's) per deelgebied (bron: Reconstructiezonering, LNV, 2005).

	Infra-structuur	Voorzie-ningen	Werken	Wonen	LOG's
Groene Woud NatL (ha)	+20	+46	+286	+2.172	+1.409
(%)	+0,1%	+0,1%	+0,8%	+5,7%	+3,7%
Groene Woud 10 km zone (ha)	+357	100	+2.778	+5.937	+4.188
(%)	+0,3%	+0,1%	+2,5%	+5,3%	+3,7%
Nederland (%)	+0,2%	+0,2%	+1,8%	+2,6%	+2,2% ¹⁾

¹⁾% over de totale oppervlakte van de reconstructiegebieden. Deze beslaan een oppervlakte van in totaal 1,15 miljoen ha. Daarbinnen is voorzien in ruim 52.000 ha aan landbouwontwikkelingsgebieden ofwel 2,2% van de oppervlakte.

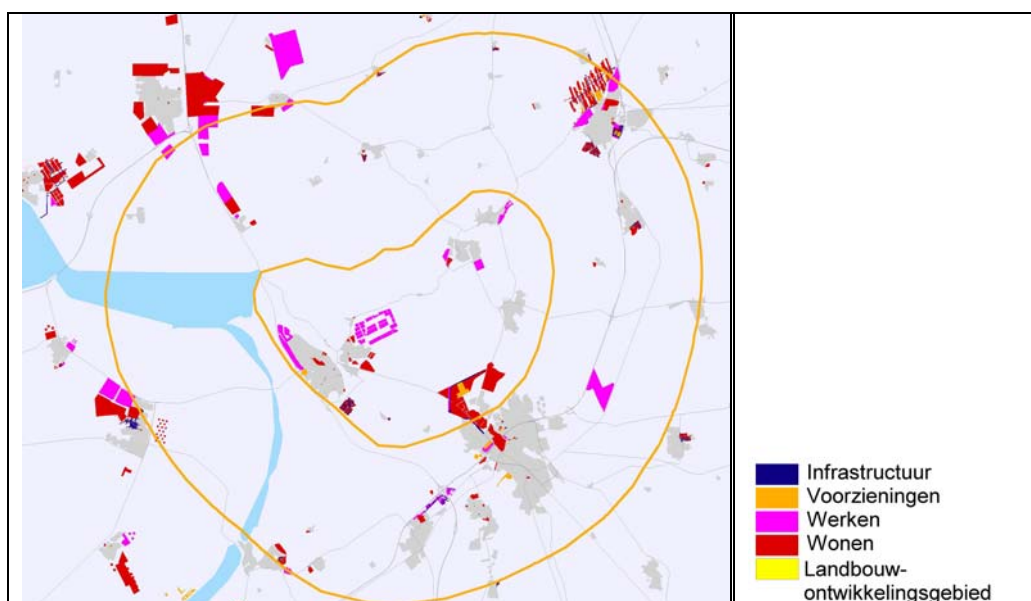

Figuur B3.2. Geplande bebouwing in Groene Woud volgens Nieuwe kaart van Nederland en locaties van Landbouwontwikkelingsgebieden

Tabel B3.6. Geplande bebouwing in IJsseldelta tot 2020 (bron: Nirov, 2006) en areaal landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's) per deelgebied (bron: Reconstructiezoning. LNV, 2005).

	Infra- structuur	Voorzie- ningen	Werken	Wonen	LOG's
IJsseldelta NatL (ha)	+42	+58	+471	+599	0
(%)	+0.2%	+0.3%	+2.2%	+2.9%	0,0%
IJsseldelta 10 km zone (ha)	+74	+102	+694	+848	0
(%)	+0.1%	+0.1%	+0.8%	+1.0%	0,0%
Nederland (%)	+0,2%	+0,2%	+1,8%	+2,6%	+2,2% ¹⁾

¹⁾ % over de totale oppervlakte van de reconstructiegebieden. Deze beslaan een oppervlakte van in totaal 1,15 miljoen ha. Daarbinnen is voorzien in ruim 52.000 ha aan landbouwontwikkelingsgebieden ofwel 2,2% van de oppervlakte.

Figuur B3.3. Geplande bebouwing in IJsseldelta volgens Nieuwe kaart van Nederland en locaties van Landbouwontwikkelingsgebieden

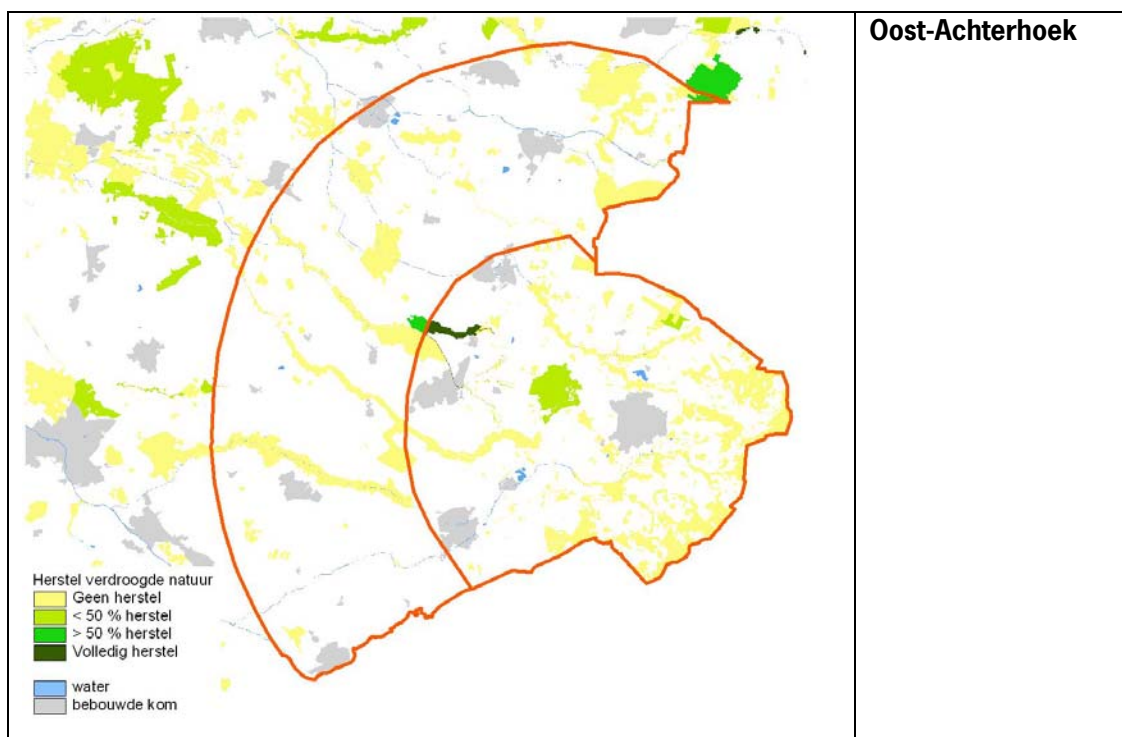
Tabel B3.7. Aandeel bedrijven met verbreding (bron: GIAB, 2005).

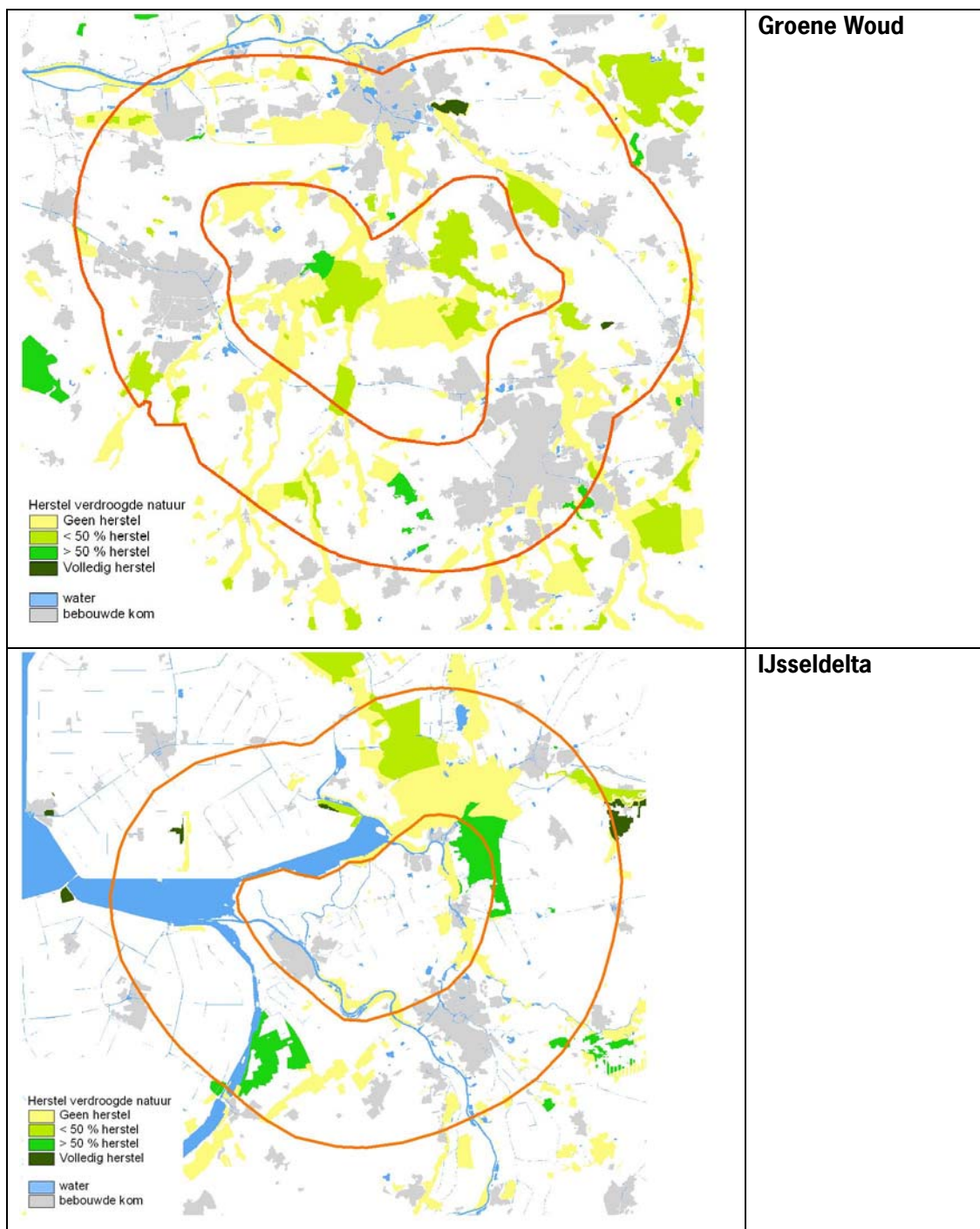
	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
Verbreed totaal ¹⁾	22%	12%	17%	14%	21%	21%	22%
Recreatie	7%	3%	4%	3%	2%	1%	3%
Verwerking producten	2%	0%	1%	1%	1%	0%	1%
Verkoop producten	4%	3%	6%	5%	3%	3%	6%
Loonwerk	2%	2%	2%	2%	5%	4%	4%
Stalling	3%	2%	3%	4%	3%	1%	4%
Zorg	1%	0%	1%	1%	0%	1%	1%
Agrarisch natuurbeheer	13%	3%	5%	3%	12%	16%	11%
Biologisch	2%	1%	2%	1%	2%	1%	2%

¹⁾ Verbreed totaal = bedrijven met tenminste 1 van de genoemde takken (excl. biologische landbouw en duurzame energie)

Tabel B3.8. Oppervlakte agrarisch en particulier natuurbeheer (SAN en SN) (Milieu & NatuurCompendium, 2007)

	Oppervlakte	SAN/SN	
	(ha)	(ha)	(%)
Achterhoek NatL	25.104	2.753	11%
Achterhoek 10 km zone	38.779	794	2%
Groene Woud NatL	38.126	4.008	11%
Groene Woud 10 km zone	112.595	10.129	9%
IJsseldelta NatL	20.957	1.303	6%
IJsseldelta 10 km zone	88.131	8.853	10%
Nederland	3.493.659	78.939	2%

Figuur B3.4. Mate van herstel verdroogde natuur (bron: RIZA, verdrogingskaart 2004)

Tabel B3.9. Mate van herstel van het onderzochte areaal verdroogde natuur (bron: RIZA, 2004)

	Achterhoek		Groene Woud		IJsseldelta		Nederland
	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	NatL	10 km zone	
Geen herstel	88%	97%	66%	80%	68%	61%	64%
< 50% herstel	10%	0%	32%	16%	-	18%	22%
>50% herstel	0%	3%	2%	3%	32%	18%	11%
Volledig herstel	2%	0%	0%	1%	-	3%	3%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Tabel B3.10. Toeristische kengetallen voor Achterhoek (GOBT, 2006), Brabant (BBT, 2006), Overijssel (GBOT, 2007a; 2007b) en Nederland (GOBT, 2007b)

	Achterhoek (2005)	Brabant (2005)	Overijssel (2006)	Nederland (2006)
Aantal verblijfsaccomodaties	352	743	673	7.080
Binnenlandse vakanties en marktaandeel	674.0000 (3,9%)	2.029.000 (11,7%)	1.254.000 (9,2%)	13.565.000
Aantal overnachtingen door Nederlanders	3.559.000	10.769.000	6.601.00	71.101.000
Aantal overnachtingen door buitenlanders	187.000	1.570.000	499.300	25.210.000
Groei aantal vakanties en overnachtingen (t.o.v. voorgaande jaar)	8%	- 5%	-3% ¹⁾	3%
Totale besteding in M€ door binnenlandse vakanties	75	244	210	2.275
Aandeel van toeristische sector in totale werkgelegenheid van gebied	5,5%	5,4%	6,4%	?

¹⁾Het aantal toeristische vakanties is ongeveer gelijk gebleven, maar doordat de gasten minder lang bleven, is het aantal overnachtingen met 3% gedaald.

Wot-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wot-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl

Wot-rapporten zijn ook te downloaden via de Wot-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Gref-van Rossum & R. Jochem (2005). Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 Broek, J.A. van den (2005). Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005). Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005). Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 Ehler, P.A.I. (2005). Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006). Verrommeling in Nederland
- 7 Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005). Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005). Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005). Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Verstegen (Samenstelling) (2005). Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit
- 11 Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005). Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006). Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005). Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid
- 14 Brouwer, F.M., H. Leneman & R.G. Groeneveld (2007). The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15 Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005). Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16 Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005). Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17 Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006). Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 18 Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006). Van adoptie tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk
- 19 Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006). Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau
- 20 Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006). Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21 Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006). Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22 Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006). Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23 Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006). Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24 Bujs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006). Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25 Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006). Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieuriichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie

- 26 Hoogland, T. & J. Runhaar (2006). Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27 Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006). Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28 Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006). Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw
- 29 Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk (2007). Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
- 30 Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk (2006). Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
- 31 Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum (2006). Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
- 32 Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt (2007). Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
- 33 Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte (2006). Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds
- 34 Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijsschede (2007). Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
- 35 Vader, J. & H. Leneman (redactie) (2006). Draggers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 36 Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007). Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap
- 37 Gerritsen, A.L., A.J.M. Koomen & J. Kruit (2007). Landschap ontwikkelen met kwaliteit; een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie
- 38 Luijt, J. (2007). Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen.
- 39 Smits, M.J.W. & F.A.N. van Alebeek, (2007). Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw; Een literatuurstudie.
- 40 Goossen, C.M. & J. Vreke. (2007). De recreatieve en economische betekenis van het Zuiderpark in Den Haag en het Nationaal Park De Hoge Veluwe
- 41 Cotteleer, G., Luijt, J., Kuhlman, J.W. & C. Gardebroek, (2007). Oorzaken van verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt
- 42 Ens B.J., N.M.J.A. Dankers, M.F. Leopold, H.J. Lindeboom, C.J. Smit, S. van Breukelen & J.W. van der Schans (2007). International comparison of fisheries management with respect to nature conservation
- 43 Janssen, J.A.M. & A.H.P. Stumpel (red.) (2007). Internationaal belang van de nationale natuur; Ecosystemen, Vaatplanten, Mossen, Zoogdieren, Reptielen, Amfibieën en Vissen
- 44 Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof (2007). Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Ambities en aanbevelingen vanuit de sector
- 45 Groot, A.M.E, M.H. Borgstein, H. Leneman, M.F. van de Kerkhof, L. Bos-Gorter & E.A Brasser (2007). Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Gestructureerde sectordialogen als onderdeel van een monitoringsmethodiek
- 46 Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks (2007). Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling; Essays over de duurzaamheid van het platteland onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de provincie Parma
- 47 Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader (2007). Het groene hart van burgers; Het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid
- 48 Reinhard, A.J., N.B.P. Polman, R. Michels & H. Smit (2007). Baten van de Kaderrichtlijn Water in het Friese Merengebied; Een interactieve MKBA vingeroefening
- 49 Ozinga, W.A., M. Bakkenes & J.H.J. Schaminée (2007). Sensitivity of Dutch vascular plants to climate change and habitat fragmentation; A preliminary assessment based on plant traits in relation to past trends and future projections
- 50 Woltjer, G.B. (met bijdragen van R.A. Jongeneel & H.L.F. de Groot) (2007). Betekenis van macro-economische ontwikkelingen voor natuur en landschap. Een eerste oriëntatie van het veld
- 51 Corporaal, A., A.H.F. Stortelder, J.H.J. Schaminée en H.P.J. Huiskes (2007). Klimaatverandering, een nieuwe crisis voor onze landschappen ?
- 52 Oerlemans, N., J.A. Guldmond & A. Visser (2007). Meerwaarde agrarische natuurverenigingen voor de ecologische effectiviteit van Programma Beheer; Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 3
- 53 Leneman, H., J.J. van Dijk, W.P. Daamen & J. Geelen (2007). Marktonderzoek onder grondeigenaren over natuuraanleg: methoden, resultaten en implicaties voor

- beleid. Achtergronddocument bij 'Evaluatie omslag natuurbeleid'
- 54 *Velthof, G.L. & B. Fraters (2007).* Nitraatuitspoeling in duinzand en lössgronden.
 - 55 *Broek, J.A. van den, G. van Hofwegen, W. Beekman & M. Woittiez (2007).* Options for increasing nutrient use efficiency in Dutch dairy and arable farming towards 2030; an exploration of cost-effective measures at farm and regional levels
 - 56 *Melman, Th.C.P., C.Grashof-Bokdam, H.P.J.Huiskes, W. Bijkerk, J.E. Plantinga, Th.Jager, R. Haveman & A. Corporaal (2007).* Veldonderzoek effectiviteit natuurgericht beheer van graslanden. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 2
 - 57 *Bakel, P.J.T. van, H.Th.L. Massop, J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, & T. Kroon (2008).* Actualisatie hydrologie voor STONE 2.3. Aanpassing randvoorwaarden en parameters, koppeling tussen NAGROM en SWAP, en plausibiliteitstoets
 - 58 *Brus, D.J. & G.B.M. Heuvelink (2007).* Towards a Soil Information System with quantified accuracy. Three approaches for stochastic simulation of soil maps
 - 59 *Verburg, R.W. H. Leneman, B. de Kragt & J. Vader (2007).* Beleid voor particulier natuurbeheer bij provincies. Achtergronddocument bij 'Evaluatie omslag natuurbeleid'
 - 60 *Groenestein, C.M., C. van Bruggen, P. Hoeksma, A.W. Jongbloed & G.L. Velthof (2008).* Nadere beschouwing van stalbalansen en gasvormige stikstofverliezen uit de intensieve veehouderij
 - 61 *Dirkx, G.H.P., F.J.P. van den Bosch & A.L. Gerritsen (2007).* De weerbarstige werkelijkheid van ruimtelijke ordening. Casuïstiek Natuurbalans 2007
 - 62 *Kamphorst, D.A. & T. Selnes (2007).* Investeringsbudget Landelijk Gebied in natuurbeleid. Achtergrond-document bij Natuurbalans 2007
 - 63 *Aarts, H.F.M., G.J. Hilhorst, L. Sebek, M.C.J. Smits, J. Oenema (2007).* De ammoniakemissie van de Nederlandse melkveehouderij bij een management gelijk aan dat van de deelnemers aan 'Koeien & Kansen'
 - 64 *Vries, S. de, T.A. de Boer, C.M. Goossen & N.Y. van der Wulp (2008).* De beleving van grote wateren; de invloed van een aantal 'man-made' elementen onderzocht
 - 65 *Overbeek, M.M.M., B.N. Somers & J. Vader (2008).* Landschap en burgerparticipatie.
 - 66 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, J.N. Bosma (2008).* Synthese monitoring mestmarkt 2006.
 - 67 *Slangen, L.H.G., N. B.P. Polman & R. A. Jongeneel (2008).* Natuur en landschap van rijk naar provincie; delegatie door Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG).
 - 68 *Klijn, J.A., m.m.v. M.A. Slingerland & R. Rabbinge (2008).* Onder de groene zoden: verdwijnt de landbouw uit Nederland en Europa? Feiten, cijfers, argumenten, verwachtingen, zoekrichtingen voor oplossingen.
 - 69 *Kamphorst, D.A., M. Pleijte, F.H. Kistenkas & P.H. Kersten (2008).* Nieuwe Wet ruimtelijke ordening: nieuwe bestuurscultuur? Voorgenomen provinciale inzet van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) voor het landelijk gebied.
 - 71 *Bakker, H.C.M., J.C. Dagevos & G. Spaargaren (2008).* Duurzaam consumeren; Maatschappelijke context en mogelijkheden voor beleid
 - 72 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, J.N. Bosma (2008).* Synthese monitoring mestmarkt 2007.
 - 73 *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, J. Clement, R.A. Groeneveld, J.J. de Jong, K. Oltmer, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk, 2008.* Kosteneffectiviteit terrestrische Ecologische Hoofdstructuur; Een eerste verkenning van mogelijke toepassingen.
 - 74 *Boer, S. de, W. Kuindersma, M.W. van der Zouwen, J.P.M. van Tatenhove, 2008.* De Ecologische Hoofdstructuur als gebiedsopgave. Bestuurlijke vermogen, dynamiek en diversiteit in het natuurbeleid
 - 75 *Wulp, N.Y. van der, 2008.* Belevingswaardenmonitor Nota Ruimte 2006; Nulmeting Landschap naar Gebieden
 - 76 *Korevaar, H., W.J.H. Meulenkamp, H.J. Agricola, R.H.E.M. Geerts, B.F. Schaap en J.W.H. van der Kolk, 2008.* Kwaliteit van het landelijk gebied in drie Nationale Landschappen

Wot

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

